

ІСТОРІЯ ПЕРЕКЛАДУ З ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 811.161.1'255.4=161.2:303.446.2
DOI: <https://doi.org/10.17721/if.54.23.12>

Лада КОЛОМІЄЦЬ, д-р філол. наук, проф.
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8327-6672>
e-mail: l.kolomiiets@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Олександр КАЛЬНИЧЕНКО, доц.
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-7808-357X>
e-mail: o.a.kalnychenko@karazin.ua

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна
Університет Матея Бела, Банська Бистриця, Словаччина

КІНЕЦЬ ІМПЕРІЇ: УКРАЇНСЬКІ ХУДОЖНІ ПЕРЕКЛАДИ З РОСІЙСЬКОЇ ЯК АРТЕФАКТ

Вступ. Розглядаються українські переклади з російської мови за останні 100 років (від початку 1920-х до початку 2020-х) з постколоніальної перспективи.

Методи. Методологічним підґрунтям статті стала теорія постколоніальних студій (крізь призму якої здійснюється критичний перегляд теорії діалогу культур Юрія Лотмана) і методи описового перекладознавства.

Результати. Виокремлено етапи розвитку російсько-українського перекладу. Від його становлення із провідною роллю поетичного перекладу у 1917–1926 рр., до збільшення кількості перекладів російської прози, зокрема багатотомних видань у 1927–1932 рр., та утвердження філологічно точного перекладу, орієнтованого на стиль оригіналу, через період ідеологізації перекладацьких норм, зміни методу перекладу (переорієнтація на читача) і повторні переклади у 1933–1945 рр., до масових видань російської класики та поширення "відредагованих перекладів" (1945-й – середина 1950-х рр.) і далі – до засудження опосередкованого перекладу та буквалізму в перекладах із російської або через російську та спротив русифікації з середини 1950-х до 1972 р., до періоду перекладів переважно сучасних російських авторів, зокрема "сільської" та "лейтенантської прози" з 1972-го до 1991 р., скорочення кількості перекладів російської літератури та масові видання в Україні перекладів російською мовою у 1991–1999 рр., дистанціювання українського книжкового ринку від російського у 1999–2014 рр., нарешті, до згорання "спільного інформаційного простору" з Росією у 2014–2022 рр. У праці запропоновано періодизацію та розглянуто ознаки різних етапів російсько-українського перекладу. Демонструючи драматичні колізії російсько-українського співіснування в межах "спільного культурного простору", проаналізовано й оцінено роль і значення російсько-українського перекладу як чинника культурної взаємодії та конфлікту.

Висновки. Це дослідження доводить, що українські художні переклади з російської, які виконувалися протягом радянської доби, значною мірою моделювалися імперськими амбіціями Кремля, хоча, крім темних сторін, українські переклади з російської мали і світлий бік, зокрема, це переклади російської поезії (особливо, поезії "срібного віку") неокласиками, філологічно точні переклади зібрань творів Гоголя та Чехова й інші досягнення української перекладацької школи, яка зароджувалась наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. і відповідно обґрунтовувалась теоретично. Водночас, через російську мову та переклади з російської утверджувався радянський культурний простір, який свіdomo ізолювався від світового культурного простору і мав замінити його собою, сприяючи русифікації української мови та провінціалізації української літератури.

Ключові слова: колонізаційний переклад, російсько-український переклад, русифікація, спільний культурний простір, художній переклад.

... Росіяни стали першим сучасним народом, який свідомо практикує політичну скерованість культури й атакує на кожному кроці культуру будь-якого народу, над яким вони хочуть панувати.

Т. С. Еліот, "Нотатки до визначення культури" (Eliot, 1948, р. 93)

Вступ

Змальовується панорама українських перекладів із російської мови за останні 100 років (від початку 1920-х до початку 2020-х рр.) із постколоніальної перспективи. Методологічним підґрунтям для цього дослідження слугуватиме теорія постколоніальних студій, у світлі яких здійснюється критичне переосмислення теорії діалогу культур Юрія Лотмана, і методи описового перекладознавства. Зокрема, переосмислюється російськоцентричне твердження Лотмана про те, що в широкій історичній перспективі взаємодія культур завжди є діалогічною, висловлене ним у російськомовній праці "Проблема візантійського впливу на російську культуру в типологічному висвітленні", опублікованій 1992 р. у першому томі тритомного видання вибраних статей Лотмана (назва тому "Статті з семіотики і типології культури"),

на с. 122. Погоджуючись в цілому з висновком Лотмана на с. 123, що важливою типологічною рисою "діалогу культур" є гостра боротьба за духовну незалежність цільової (у нашому випадку, української) культури та наростання неприязні до того, хто над нею домінує (в нашому випадку, російської культури), ми не можемо вважати це твердження цілком справедливим у застосунку до російсько-українських взаємин, як, скажімо, у застосунку до взаємин італійської та французької культур у XVI і XVII ст. чи французької та німецької культур у XVIII і на початку XIX ст. (ці приклади наводить Лотман). Першу взаємодію української та московської культур можна віднести до XVII ст., коли українські граматики, лексикографи й інші освічені люди були посередниками європейських знань для Московії. Їхні праці стали джерелом знань і прикладом для наслідування для

© Лада Коломієць, Олександр Кальниченко, 2023

російських авторів і через століття. Однак імперсько-загарбницька поведінка Кремля відносно до України як держави та її територій спрямувала саму можливість культурного діалогу в трагічно-драматичному руслі.

Переклад у будь-якій культурі є складним і багатограним явищем, що має глибокий вплив на її розвиток (див., напр., Woodsworth, 2013). Розширюючи горизонти цільової культури (культури, що приймає), переклад дає їй змогу засвоїти досвід інших культур, їхні літературні форми, філософські, політичні й наукові ідеї; він включає культуру в міжнародний культурний і творчий обмін, допомагаючи їй рухатися вперед. Проте іноді практика перекладу небезпечно дестабілізує самобутність і унікальність духовних проявів власного етносу, ставлячи його культурний потенціал у залежність від сильніших впливів якоїсь іншої культури. Усі ці особливості яскраво проявляються у драматичних колізіях українсько-російського співіснування в межах так званого "спільного культурного простору" (Доценко, 2013а).

Відповідно до кількох царських указів, у Російській імперії друк і розповсюдження будь-яких оригінальних творів чи перекладів українською були заборонені аж до самого розпаду імперії. Українська мова подавалася в підросійській Україні як зіпсована говірка російської. А згідно з Валуєвським циркуляром 1863 р. до цензурних комітетів, "дозвіл на видання книг малоросійською мовою як духовного змісту, так і взагалі призначених для початкового масового читання має бути припинений" (Боряк, 2015, с. 79). Крім того, таємний Емський указ 1876 р. російського царя Олександра II, який (із незначними змінами) залишався чинним до всеросійської революції 1905 р., забороняв друк і розповсюдження будь-яких оригінальних творів чи перекладів на "малоросійському наріччі" (а також ввезення українських видань і постановку п'єс чи лекцій) (Боряк, 2015, с. 139–40); ба більше, у 1892 р. Головне управління у справах друку безумовно заборонило будь-які переклади українською російськомовних творів (Боряк, 2015, с. 247). Діалог культур був перерваний. Водночас, російська імперська культура залишалася такою, що приймає, насичуючись українськими культурними елементами, темами, стилістикою через тексти, створені російською мовою, наприклад, через творчість Миколи Гоголя й інших російськомовних письменників українського походження.

Щоб обійти "рогатки цензури", українці з Російської імперії змушені були публікувати свої переклади за кордоном (зокрема, в Україні під владою Габсбургів або в Женеві), а потім контрабандою завозити назад (напр., Пантелеймон Куліш опублікував більшість своїх праць у Габсбурзькій імперії під псевдонімом) (Кальниченко, О. & Кальниченко, Н., 2023). Іншим способом обійти перепони цензури був хабар цензору (напр., у 1883 р. Михайло Старицький опублікував другу частину "З давнього зшитку. Пісні і думи", що складався переважно з перекладів російських поетів, за допомогою асигнації київському цензору (Доценко, 2013б, с. 426). Ще одним способом обходу цензури була публікація перекладів іноземних творів як оригінальних творів української літератури, адаптуючи першоджерельні тексти і приховуючи імена їхніх авторів (напр., Борис Грінченко змушений був переробити повість Льва Толстого "Кавказький бранець" на новелу "Чорноморці в неволі") (Ралів, 1929).

Метою статті є історіографічний опис українських перекладів російськомовної художньої літератури, виокремлення й об'єднання окремих етапів розвитку

та цілісної динаміки перекладацького процесу, його світлих і темних сторін, здобутків та колізій.

Огляд літератури. Питанням художнього російсько-українського перекладу було присвячено чимало праць у СРСР, включно з рецензіями, нарисами, критичними статтями, довідниками, дисертаціями та монографіями, а також виступів на письменницьких форумах та нарадах. Проте всі ці праці мали певні ідеологічні обмеження, а окремі з них відверто вихваляли радянську "дружбу народів". У незалежній Україні російсько-український переклад окремо не досліджувався, хоча входив як складова до бібліографічних описів у працях Михайла Москаленка, Максима Стріхи, Івана Дзюби, Костянтина Родика. Уперше історіографія російсько-українського перекладу окремого періоду (1920–1930-х рр.) з'явилася в монографії Лади Коломієць (Коломієць, 2013). Потреба в дослідженні функцій російсько-українського перекладу гостро постала з початком російської агресії в 2014 р. У запропонованій розвідці процес російсько-історичного перекладу розглядається крізь призму постколоніальних студій та описового перекладознавства, що досліджує переклад як соціальне явище, у якому влади відносять встановлюють норми та методи перекладу.

Методи

Методологічним підґрунтям статті стала теорія постколоніальних студій (крізь призму якої здійснюється критичний перегляд теорії діалогу культур Юрія Лотмана) і методи описового перекладознавства.

Результати

Виокремлено етапи колонізаційної інвазії російської літератури в українську культуру через переклад. Від становлення радянського перекладу з російської із провідною роллю поетичного перекладу у 1917–1926 рр., до збільшення кількості перекладів російської прози, зокрема багатотомних видань у 1927–1932 рр., та утвердження філологічно точного перекладу, орієнтованого на стиль оригіналу, через період ідеологізації перекладацьких норм, зміни методу перекладу (переорієнтація на читача) і повторні переклади у 1933–1945 рр., до масових видань російської класики та поширення "відредагованих перекладів" (1945 – середина 1950-х рр.) і далі – до засудження опосередкованого перекладу та буквалізму в перекладах із російської або через російську і спротив русифікації з середини 1950-х до 1972 р., до періоду перекладів переважно сучасних російських авторів, зокрема "сільської" та "лейтенантської прози" з 1972-го до 1991 р., скорочення кількості перекладів російської літератури та масові видання в Україні перекладів російською у 1991–1999 рр., дистанціювання українського книжкового ринку від російського у 1999–2014 рр., нарешті, до згорання "спільного інформаційного простору" з Росією у 2014–2022 рр. У праці запропоновано періодизацію та розглянуто ознаки різних етапів російсько-українського перекладу. Демонструючи драматичні колізії російсько-українського співіснування в межах "спільного культурного простору", проаналізовано й оцінено роль і значення російсько-українського перекладу як чинника культурної взаємодії та конфлікту.

Виклад матеріалу дослідження та дискусія

Художні переклади з російської мови між світовими війнами (1918–1939)

(1) Класичні російські поети як основа радянського канону російської літератури

Перші радянські об'ємні видання перекладів російської літератури припали на поезію. 1925 р. у Харкові вийшла перша "Антологія російської поезії в українських перекладах" (за редакцією Бориса Якубського).

До неї ввійшли переклади висхідної зірки української модерністської поезії Павла Тичини з Якова Полонського, Івана Сурікова, Лідора Пальміна та Івана Буніна, а також переклади з Афанасія Фета та Олександра Блока, виконані перекладачем російської класичної поезії Максимом Рильським. Того ж року в Києві вийшла збірка віршів Валерія Брюсова. Вона містила 14 перекладів Миколи Зерова, а також переклади інших неокласиків: Павла Филиповича та Рильського – по 13. Можна стверджувати, що саме ці два видання започаткували бурхливий розвиток українських поетичних перекладів із російської класики, які ввійшли до золотого фонду перекладної літератури і стали основою української школи художнього перекладу. Головними агентами її формування стали неокласики. Вони сповідували класичну ідею рівноваги й гармонії у словесному мистецтві, дбали про витонченість літературної форми. Широка ерудиція, досконале володіння мовами, природні таланти давали їм дедалі більше можливостей досягти свободи від поверхневого буквалізму в перекладі. У їхній інтерпретації російська класика та поети Срібного віку одразу ж зазвучали українською мовою конгеніально.

Бурхливий розвиток українського поетичного перекладу з російської тривав до середини 1930-х рр., коли українську культуру накрила хвиля сталінського терору. Кількісне зростання та висока художня якість перекладів значною мірою були забезпечені перекладацькою та редакторською діяльністю Зерова, Рильського, Филиповича, які були головною рушійною силою, насамперед, у здійсненні масштабного проєкту українського Пушкіна, якого з російських класиків перекладали найчастіше. До збірки "Вибраних творів" Олександра Пушкіна 1927 р. за редакцією Филиповича ввійшли 10 перекладів Рильського, зокрема п'єса "Бенкет у чуму". Друге видання "Вибраних творів", доповнене і перероблене, вийшло 1930 р. Воно містило нові переклади Рильського, а також повість у віршах "Мідний вершник" (яка також була опублікована окремо того ж року, перевидання 1936 р.), сім перекладів Зерова (як поетичних, так і прозових), а також вірш "Я пам'ятник собі поставив", представлений у двох перекладах: Рильського і Зерова (у примітках). Ця збірка містить розлогу 55-сторінкову передмову Павла Филиповича, у якій на матеріалі численних перекладів цього російського поета розглядаються зміни в методах українського перекладу, у рецепції читача, у мовних засобах перекладу (Филипович, 1930).

Починаючи з середини 1930-х рр., було зроблено багато повторних перекладів із Пушкіна і не лише. Чи не єдиною причиною повторних перекладів була заборона на ім'я та творчість репресованого перекладача, як це сталося у випадку з Миколою Вороним (1871–1938), відомим поетом, драматургом і театральним режисером, у перекладі якого "Казка про попа і наймита його Балду" побачила світ 1930 р., але була знову перекладена Рильським для видання 1936 р. (перевидання 1938 р.).

Окремим виданням "Казки Пушкіна" у перекладі Рильського та Бориса Петрушевського з'явилися 1934 р. (перевидання 1936 р.). Одночасно окремими книжками вийшли "Казка про золотого півника" в перекладі Рильського та "Казка про мертву царівну та про сімох богатирів" у версії Петрушевського. "Гавриїліаду" для видання 1932 р. переклав Євген Дроб'язко, плідний і в майбутньому видатний перекладач світової класики.

1937 р., у рік 100-х роковин з дня смерті Пушкіна, вийшло друком двотомне зібрання вибраних творів поета. До першого тому ввійшли кілька перекладів поета Павла Тичини, перевидані, а також нові переклади

Рильського, дебютні переклади відомого в майбутньому радянського поета Леоніда Первомайського та вісім перекладів видатного майстра сонета початку ХХ ст. Миколи Чернявського. До тому також увійшли два нові переклади Петрушевського – "Казка про царя Салтана" та "Казка про рибалку та золоту рибку", а також раніше опубліковані казки. Другий том містив прем'єрний переклад роману у віршах "Євгеній Онегін" Рильського. Крім того, вперше побачив світ переклад трагедії "Борис Годунов", здійснений Зеровим, який був підписаний Петрушевським, оскільки Зеров не міг більше згадуватися.

Також у 1937 р. вийшов том "Вибраної прози" Пушкіна в перекладі мовознавця і співукладача забороненого радянською владою "Українського правопису" 1928 р. Бориса Ткаченка. Того ж року окремими виданнями вийшли такі твори як повість "Дубровський" і "Пікова дама", поема "Брати-розбійники", роман у віршах "Євгеній Онегін", поеми "Кавказький бранець" і "Цигани", драми "Кам'яний гість", "Моцарт і Сальєрі", "Русалка", поеми "Полтава", "Руслан і Людмила", а також лібрето до опери Римського-Корсакова "Казка про царя Салтана".

Загалом у 1937 р. у Радянській Україні вийшло друком до 20 окремих книжок у перекладі з Пушкіна, не рахуючи незліченних публікацій у періодиці. Для порівняння, у 1938 р. була надрукована лише "Казка про рибалку та золоту рибку", перекладена для дітей визнаною письменницею Наталією Забілою.

Отже, саме в 1937 р., на гребні сталінських чисток, був встановлений всесоюзний культ Пушкіна. Образ Пушкіна як великого російського поета-державника мав слугувати об'єднанню національних республік навколо "великої і могутньої" Росії. Про це свідчать численні переклади та перевидання творів Пушкіна у 1937 р. Пушкін став класиком номер один в офіційному каноні російської літератури, сформованому Сталіним, тоді як Достоевському, наприклад, не знайшлося місця в сталінському каноні, а Михайлу Лермонтову було відведено незначне місце. Тому із творів Лермонтова, виданих окремими книжками, можна згадати лише видання 1936 р. "Пісні про купця Калашникова".

1938 р. у перекладі Максима Рильського вийшла знаменита поема-казка Петра Єршова "Горбоконик" (перевидання 1940 р.), яка стала класикою української літератури. Також того ж року з'явилася епічна поема-роман Миколи Некрасова "Кому на Русі жити добре?" (1866–77) у перекладі дитячої письменниці, поетеси і прозаїки Марії Пригари. Поема стала квінтесенцією сталінського канону класичної російської літератури.

(2) *Переклади з російської мови творів українських класиків ХІХ ст.*

У другій половині 1920-х рр., разом із численними перекладами російської класичної поезії, з'являються переклади основних російськомовних прозових творів українських письменників ХІХ ст. (див. Коломієць, 2015). За переклади взялися найкращі майстри українського літературного стилю. Так, у 1927 р. вийшла збірка оповідань Анатолія Свидницького (1834–1871) у перекладі провідного письменника й ідеолога раннього комуністичного Відродження Миколи Хвильового (під псевдонімом Ю. Уманець), зі вступною статтею і примітками Зерова. 1928 р. з'явився історичний роман "Чернігівка" Миколи Костомарова (1817–1885) у перекладі Бориса Грінченка, визначної постаті в українському культурному відродженні кінця ХІХ – початку ХХ ст. Роман Григорія Квітки-Основ'яненка (1778–1843) "Пан Халявський" був надрукований у 1929 р. у перекладі прозаїка і драматурга Прохора Вороніна. Того ж року в перекладі Миколи Зе-

рова з'явилися оповідання з народних казок "Вогняний змії" Пантелеймона Куліша (1819–1897).

(3) Назустріч радянській сучасності: Українські переклади радянської російської поезії

Ще у 1924 р. побачила світ збірка ура-революційної поезії Дем'яна Бедного "Колись і тепер" у перекладі ніжного лірика Миколи Терещенка, який також цікавився революційними ідеями.

Численні переклади з відомого поета Миколи Ушакова зробили Рильський і син Миколи Вороного, Марко Вороний. Останньому належать переклади двох збірок віршів Ушакова "Влітку" та "У полі на волі", надруковані у 1928 р., віршована повість "Швидкий поїзд", видана у 1931 р. Марко Вороний також є автором перекладів трьох віршів Сергія Шервінського, який вважається одним з останніх поетів Срібної доби російської поезії, кожен із яких був надрукований окремо в 1929 р. Вибрані вірші Ушакова з'явилися за редакції Рильського в 1939 р.

1932 р. у Харкові вийшла комедія-буф Володимира Маяковського "Блощиця". Це був найперший переклад цієї п'єси цього видатного поета-футуриста, зроблений літературознавцем і письменником Мечиславом Гаском, жертвою репресій і в'язнем сталінських таборів. Вибране Маяковського вийшло друком у 1936 р. Наступного року з'явилася збірка дитячих віршів "Ким бути?". 1939 р. побачила світ ще одна збірка популярних дитячих віршів "Що погано, а що добре?". Найповніше зібрання творів Маяковського (1914–1930) за редакцією Миколи Бажана – майстерного поета-перекладача, відзначеного високими радянськими нагородами у повоєнний час – вийшло друком у 1940 р. (загалом у цьому проєкті брав участь 21 перекладач). Того ж року окремим виданням вийшли "Вибрані вірші" Маяковського.

Відомі дитячі вірші Корнія Чуковського були опубліковані в кількох перекладах: вірш "Мийдодір", уперше перекладений прозаїком, байкарем, літературним критиком і громадським діячем Сергієм Пилипенком (жертвою сталінського терору 1933–1934) і Тетяною Кардиналовською у 1929 р., повторно перекладений Рильським (1934, перевидання 1935) дві збірки поезій "Лімпопо" (1934) і "Плутанина" (1935), обидві в перекладі Наталі Забіли; поема "Муха-Цокотуха" в перекладі Марії Пригари (1936, перевидання 1938). Збірка дитячих віршів Самуїла Маршака "Містер Твістер" була перекладена Рильським (1935), а оповідання Маршака у віршах "Війна з Дніпром" – Тичиною (1937).

(4) Особливості перекладу російських письменників українського походження

Ще у 1930 році літературознавець Єлизавета Старинкевич у своєму підсумковому огляді української перекладної літератури за 1929–1930-ті рр. під назвою "Проблеми і досягнення в мистецтві перекладу", опублікованому в російськомовному журналі "Красное слово"¹, стверджує, що порівняно з темпами перекладу класичних західних авторів, темпи перекладу російської класики зовсім не задовольняли, адже багато великих імен у жанрах прози та драматургії все ще чекали на заповнення прогалини українськими видавництвами.

Із початку 1930-х рр. ця прогалина швидко заповнюється, і вже наприкінці 1930-х рр. динаміка видання перекладних книжок засвідчує значне переважання російської й російськомовної літератури. Тогочасні критики та редактори звертали особливу увагу на стилістичні особливості перекладу тих російських класиків XIX –

початку XX ст., які мали українське походження та/або чия творчість була стилістично близькою до українських мовних зразків чи тематики. Насамперед, це були Микола Гоголь, Антон Чехов і Микола Лесков, чії твори містять значний український компонент як у стилістичному, так і в тематичному плані. Відомий літературний критик кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Володимир Державин вказує на Гоголя, Чехова та Лескова як на авторів, що належать як до російської, так і до української літератури (Kolomiychuk, 2022). Микола Гоголь був найбільш перекладеним автором, хоча Олександр Пушкін випередив його за кількістю окремих публікацій. Різні твори Гоголя виходили окремими виданнями щороку з 1926 до 1937 р. Твори, перекладені на початку 1920-х рр., перекладалися в цей період повторно. У 1930-х рр. щорік з'являлося кілька окремих видань. До роботи над перекладами з Гоголя було залучено понад 20 перекладачів, серед яких видатні письменники та стилісти.

На відзнаку 100-річчя з виходу друком "Вечорів на хуторі біля Диканьки", першої української збірки Гоголя, написаної у 1829–1832 рр., у видавництві "Книгоспілка" планувалося видати протягом 1929–1932 рр. п'ятитомне видання "Творів" Гоголя за загальною редакцією Івана Лакизи (заарештований 1934 р., розстріляний 1938 р.) і Филиповича та стилістичним редагуванням Андрія Ніковського (тут варто згадати, що на зламі 1920–1930-х рр. в українських видавництвах було запроваджено посаду стилістичного редактора перекладних видань; стилістичним редагуванням перекладів займалися провідні майстри художнього стилю). До колективу перекладачів цього проєкту 1929–1932 рр. увійшли відомі автори: Максим Рильський, Микола Зеров, Антін Харченко, Сергій Титаренко, Дмитро Ревуцький й ін. Однак із запланованих п'яти книг побачили світ лише три – перший, другий і четвертий томи.

Державин у своїй рецензії на перший том "Творів" Миколи Гоголя називає це видання "взірцевим твором перекладної літератури" (Державин, 1929а; Кальниченко та Полякова, 2015, с. 164). Гоголя, чий стиль письма був вкорінений в українську культуру та національну традицію, що найбільш помітно в його ранніх творах, у цій книжковій рецензії визначено як "українського класика" (Державин, 1929а; Кальниченко та Полякова, 2015, с. 166). Державин стверджує, що (пере)перекладений українською мовою, Гоголь постає перед українським читачем цієї збірки не стільки як перекладний класик, скільки як український (Державин, 1931, с. 220). Монолітна команда ретельних і сумлінних перекладачів і редакторів цього видання забезпечила вишукану стилістичну якість перекладів і соковитий колорит української ідіоматики. Державин стверджує, що стиль є домінантою будь-якого літературного твору, і, виходячи з цього, виступає за стилізацію в перекладі, або, інакше кажучи, переклад гомологічний, що якомога повніше відтворює стилістичні особливості першотвору (Державин, 1927).

Перший український переклад з Антона Чехова – оповідання "Каштанка" – вийшов друком ще 1923 р. у перекладі Сергія Єфремова (перевидання 1928, 1929), одного з керівників Української академії наук у 1920-х рр. Після засудження Єфремова у 1930 р. (його засудили до 10 років ув'язнення, помер у 1939 р. у Володимирській центральній тюрмі), "Каштанка" була заново перекладена й опублікована разом з оповіданням "Ванька" у 1935 р. Того ж року вийшло нове видання оповідань Чехова за редакції Зінаїди Йоффе (без згадки про перекладачів). Саму Йоффе, дружину розстріляного Бориса Ткаченка, невдовзі засудять до п'яти років виправ-

¹ "Красное слово". 1930. № 3. С. 111–118. "Красное слово": літературно-художній журнал Всеукраїнської Спілки Пролетарських письменників (ВУСПП). Харків: Державне видавництво України, 1927–1932.

но-трудових таборів. Тому в розширеному виданні "Оповідань", яке побачило світ у 1937 р., не було жодної згадки ні про перекладача (перекладачів), ні про редактора (редакторів).

Видатною подією в українській чеховіані стала поява у 1929–1930 рр. у видавництві "Книгоспілка" зібрання вибраних творів Чехова (задумане як тритомник, із якого встигли вийти друком лише дві книги) за редакцією Василя Іванушкіна та Максима Рильського. Того ж року в Державному видавництві України (ДВУ) побачив світ том комедій Чехова, у видавництві "Рух" – оповідання "Мужики", у "Книгоспілці" – оповідання "Палата № 6" (у перекладі Бориса Антоненка-Давидовича). Було також кілька пізніших видань у різних перекладах як окремих оповідань Чехова, так і "Вибраних творів".

Вибрані твори Миколи Лескова, російського письменника, чия творчість була тематично і стилістично тісно пов'язана з Україною, з'явилися у "Книгоспілці" в 1929 р. у перекладі відомого письменника Степана Васильченка та поета Михайла Зерова (брата Миколи Зерова) (Державин, 1929б).

Як уже згадувалося раніше, Державин розробив теорію зворотного перекладу з російської українською на основі вивчення українських елементів у стилях письма Гоголя, Чехова та Лескова. У зв'язку з ідеєю створення "канонічного" (зворотного) перекладу з автора українського походження, який пише російською мовою, особливо показовою є його рецензія на перший том "Вибраних творів" Чехова, опублікований у 1929 р. Державин стверджує, що книга має важливе значення як "канонічний переклад" через "наявність значних вступних статей у кожному з трьох томів оповідань", а також "кваліфіковане стилістичне редагування та мовну компетентність більшості перекладачів", і, нарешті, "ретельний відбір творів Чехова" (Державин, 1930; Кальниченко, & Полякова, 2015, с. 250).

Серед інших російських письменників українського походження варто згадати Володимира Короленка та Всеволода Гаршина. Ще 1923 р. у ДВУ вийшло тритомне видання творів Короленка за редакцією Єфремова, а 1929 р. – том "Вибраних творів" Короленка для дітей, упорядкований Єфремовим. А в 1936 р. побачили світ три томи "Вибраних творів" Короленка, задуманих як шеститомне видання. Окремим виданням у 1935 р. вийшли твори Гаршина в перекладі Оксани Гордон.

Окрім прозаїків українського походження, чії твори були перекладені українською, можна знайти і таких поетів значного калібру. Серед поетів ХХ ст. Майк Йогансен найбільше перекладав твори російського й українського футуриста Григорія Петнікова, якого сучасники називали другим після Велимира Хлебнікова "Головою Земної кулі". 1934 р. у видавництві "Література і мистецтво" вийшов друком том "Вибраних поезій" Петнікова, у якому взяв участь талановитий поет Володимир Свідзінський (1885–1941) із сімома перекладами.

(5) *Встановлення радянського канону російської літератури: Класична російська проза та драматичні твори в перекладах*

Прозові твори класичної російської літератури почали активно перекладати у 1930-х рр. Твори Льва Толстого були вперше опубліковані в різних видавництвах, зокрема повість "Хаджі-Мурат" у перекладі Бориса Ткаченка в ДВУ (1924, перевидання 1936), трилогія "Дитинство, хлоп'ятство і юнацтво" у "Книгоспілці" (1930), повість "Козаки" у перекладі Гната Хоткевича у видавництві "Рух" (1930). А з середини 1930-х рр. Державне видавництво УРСР монополізувало всі подальші публікації,

видавши в перекладі авторитетного письменника, поета й редактора Олексія Варавви роман "Анна Кареніна", кн. 1 (1935), оповідання "Ранок поміщика" і "Хазяїн і робітник" (1936), роман "Війна і мир", т. 1–2 (1937), а також цикл нарисів "Севастопольські оповідання" (1936) у перекладі відомого журналіста й редактора Антона Харченка, заарештованого того ж року.

Творчість Івана Тургенєва також була широко представлена, причому в різних перекладах. Наприклад, цикл оповідань "Записки мисливця" вийшов у видавництві "Чайка" в перекладі С. Назаренка (1924), згодом у видавництві "Книгоспілка" в перекладі Михайля Семенка (1930), а також у Державному видавництві УРСР без зазначення імені перекладача (1935). Окремими виданнями різними перекладачами й редакторами були також підготовлені до друку оповідання "Муму" (1928, двічі 1934), роман "Батьки і діти" (1929, 1935), роман "Рудін" (1935, 1937). "Бежин луг" був опублікований у 1930 р. за редакцією Максима Рильського. Романи "Дворянське гніздо" (1936) і "Напередодні" (1936, перевидання 1937) переклав Володимир Свідзінський. 1935 р. вийшов том "Вибраних творів" Тургенєва без зазначення перекладача (перекладачів). Ще одне видання "Вибраних творів" з'явилося у 1937 р.

1936 р. українською зазвучали кілька головних творів радянського канону класичної російської літератури: роман "Що робити?" Миколи Чернишевського, комедія "Горе з розуму" Олександра Грибоедова та роман "Обломов" Івана Гончарова. Комедія Олександра Островського "Бідність не порок" і драма "Гроза", прославлені радянською критикою, також були надруковані в 1936 р. у перекладі Харченка. Того ж року з'явився том "Вибраних п'єс" Островського. 1939 р. "Гроза" була перекладена Євгеном Дроб'язком.

Михайло Салтиков-Шчедрін добре представлений перекладами трьох його творів: "Історія одного міста" (1930) і "Повість про те, як один мужик двох генералів прогoduвав" (1938), а також роману "Пани Головлєви" (1939). "Нариси бурси" Миколи Помяловського були вперше опубліковані в 1929 р. у перекладі поетеси Марії Виноградової (1878–?) під псевдонімом Маруся Полтавка, а згодом заново перекладені Степаном Ковганюком (1935). Вибрані оповідання Дмитра Маміна-Сибіряка у перекладі прозаїка Павла Іванова вийшли друком у 1928 р. (перевидання 1931). 1937 р. з'явився також том "Вибраних оповідань" Маміна-Сибіряка в перекладі письменника Миколи Дукина. 1929 р. окремими книжками вийшли повість Олександра Купріна "Олеся" та оповідання Івана Буніна "Добродій з Сан-Франциско". 1930 р. оповідання Купріна "З вулиці" з'явилося в перекладі Богдана Рильського (1882–1939, брат Максима Рильського). Детальніше про переклади з російської 1920–1930-х рр. див. (Коломієць, 2015, с. 36–44).

(6) *Зона перманентної політичної турбулентності: Радянська російська проза і драматургія в перекладі*

Серед радянських письменників найпопулярнішим був Максим Горький, чий роман "Мати" у перекладі Варавви та за редакцією Пилипенка вийшов друком 1928 р. (перевидання 1933, 1936, 1938, 1939, 1940). Того ж 1928 р. було надруковано повість "Мої університети" в перекладі Михайля Лебединця за редакцією Пилипенка (у новому перекладі Марії Пилинської та Івана Дніпровського повість вийшла 1933 р. і перевидана 1934 р., але з ім'ям Пилинської як єдиного перекладача, бо ім'я Дніпровського, померлого чоловіка Пилинської, не можна вже було згадувати), а також роман

"Хома Гордєєв" у перекладі Єлизавети Кардиналовської (перевидання 1935).

Особисто Горький виступав проти перекладу своїх творів українською, вважаючи її "малоросійським наріччям", а не повноцінною мовою. Ця імперіалістична формула, успадкована від Російської імперії, підтримувала в ньому переконання, що перекладати на "діалект" недоречно. Таке переконання – особливо прямолінійне і зрозуміле з його листа 1927 р. до Олексі Слісаренка, головного редактора кооперативного видавничого об'єднання "Книгоспілка", у якому Горький негативно відповів на прохання надати дозвіл на переклад його роману "Мати" українською і тричі назвав українську мову "наріччям" (див. напр., Стріха, 2006, с. 208–209). Однак Слісаренку врешті-решт вдалося переконати Горького погодитися на переклад.

Головним аргументом проти перекладу українською була теза про те, що пересічний український читач може прочитати будь-який твір російської літератури в оригіналі. Проте був висунутий і контраргумент. Зокрема, автор статті, опублікованої 1928 р. у журналі "Красное слово" під іменем Н. Гаврашенка¹, пояснював важливість українських перекладів з Горького та взагалі необхідність перекладів із російської, застерігаючись однак, що український читач може прочитати в оригіналі будь-який твір російської літератури, і це, мовляв, правильно. Проте для звичайного читачького сприйняття (його інтимності, більшої зворушливості, й отже, дієвості) не однаково, чи сприйнятий цей твір російською, яка звучить по-чужому, чи мовою інтимно-близькою та рідною, українською (с. 152).

Наприкінці 1920-х рр. згаданий вище російськомовний журнал "Красное слово" (орган Всеукраїнської спілки пролетарських письменників у Харкові), де й була опублікована стаття Гаврашенка, був своєрідним пропагандистським майданчиком для просування ідеї українських перекладів російської літератури. Там же 1929 р.² була опублікована оглядова стаття видатного філолога Олександра Білецького "Перекладна література на Україні". Білецький стверджував, що головним пріоритетом було запропонувати українському читачеві якомога більше перекладів українською – як із російської, так і прямих перекладів з інших іноземних мов. Більше того, Білецький порівнював читання світової літератури в перекладах російською замість українських перекладів зі споживанням сурогату, який порушує природне зростання й розвиток думки, що невіддільна від слова і формується словом.

Аргументи на користь українських перекладів із російської переважали, і твори Горького продовжували безперервно видаватися (Коломієць, 2015, с. 37). Загалом, за період із 1928 по 1966 рр. кількість книг Горького в українському перекладі склала 186; порівняйте: Чехов – 83; Гоголь – 77; Лев Толстой – 76; Тургенєв – 39; Лермонтов – 13 (Низовий, Брезгунова та Медведєв, 1967, с. 72–73).

Формування канону російської радянської літератури в українському перекладі також почалося з таких відомих імен, як Олександр Серафимович, Олексій Толстой, Ілля Еренбург, Валентин Катаєв, Микола Тихонов та ін. Популярне оповідання Еренбурга "Комунарова люлька" було перекладено у 1924 р., роман "День другий" – у 1934 р., а роман "Не переводячи подиху" – у 1936 р. П'єса Валентина Катаєва "Квадратура кола"

з'явилася в перекладі Майка Йогансена в 1929 р., а роман про пригоди хлопчиків-підлітків у дореволюційній Одесі "Біліє парус одинокий" – у 1937 р. у перекладі Степана Ковганюка. Роман Миколи Тихонова про мандрівника-сходознавця "Вамбері" вийшов у перекладі Михайля Семенка 1929 р., а роман про події Першої світової війни "Війна" – 1933 р. у перекладі Івана Дніпровського (через два роки після публікації російською).

На рубежі 1920–1930-х рр. швидко з'являються високохудожні, стилістично новаторські твори інших російських письменників: символістська проза Леоніда Андрєєва "«Червоний сміх» та інші оповідання" (1929), пригодницькі повісті для юнацтва Миколи Чуковського "Капітан Джеймс Кук" (1935) і "Ляперузові мандри" (1930); науково-фантастичний роман Олександра Беляєва "Людина-амфібія" (1930), роман Олександра Гріна "Скарби африканських гір" (1930), казки й оповідання Віталія Біанкі про природу і тварин (повість "Одинець", 1929, перевидання 1931; "Сказана пташка", 1929; "За шулікою" і "Марко-розбишака", 1930).

До початку 1930-х рр. радянська російська проза і драматургія була широко представлена в українських перекладах. Досить згадати культову епопею Олександра Серафимовича "Залізний потоп", вперше опубліковану в перекладі 1927 р. і згодом перевидану шість разів: у 1930, 1932, 1933, 1935, 1936 і 1937 рр.

Українська мова виявилася цілком на рівні тих вимог, які ставила перед нею тематика і стиль перекладених творів, а витрати сил і коштів на видання класики повністю себе виправдали. Швидко поява численних перекладів стала живим спростуванням думки про неможливість і безперспективність перекладів з російської українською, і справа російсько-українського перекладу розвивалася відносно спокійно аж до фатального 1933 р., коли 17 листопада 1933 р. виробничий сектор Харківського Місцевого Комітету письменників провів у Будинку літератури ім. Блакитного виробничу нараду з перекладачами художньої літератури, розлоге повідомлення про яку під промовистою назвою "Забута ділянка літератури" було надруковане на четвертій сторінці "Літературної газети" від 10 грудня. У статті констатуються факти явного "націоналістичного шкідництва" й обіцянки того, що видавництва даватимуть "роботу тільки тим перекладачам, які з усією відданістю виконують лінію партії" (Хм-кий, 1933, с. 4). Детальніше про кампанію боротьби з "націоналістичними перекладачами-шкідниками" див. (Кальниченко, О. & Кальниченко, Н., 2019).

Улітку 1934 р. у ЦК КП(б)У відбулася конференція перекладачів і редакторів творів Горького. Після неї "Літературна газета" від 12 серпня опублікувала редакційну статтю, у якій піддала гострій критиці нещодавні переклади творів Горького українською й оголосила, що вони перекладатимуться заново. Автор редакційної статті Андрій Панів докладно описує шляхи націоналістичних шкідників, звинувачуючи їх у тому, що вони навмисно уникають слів, які "вживаються в живій мові широких українських трудящих мас", які "звучать однаково в російській і українській мовах" і які, нібито, "увійшли в усі словники" (Панів, 1934). Останнє твердження насправді не відповідало дійсності. Слова, наведені Панівим як приклади, здебільшого є результатом русифікації розмовної мови урбанізованих українських робітників.

Твори Горького продовжували видавати, але перекладацька стратегія змінилася: це був рух до буквализму, зближення з російською мовою, який поширювався на переклади інших авторів, як концентричні кола на воді, і чим далі цей буквализм поширювався, тим більше він

¹ "Красное слово". 1928. № 5. С. 151–153.

² "Красное слово". 1929. № 2. С. 87–96.

набирав обертів (Kalnuchenko, & Kolomiyets, 2022). Процеси контрукраїнізації та зміни мовної політики КП(б)У добре описані у Юрія Шаповала (Shapoval, 2017).

Критика попередніх перекладів творів Горького поширилася й на переклади інших російських авторів. Наприклад, у "Літературній газеті" від 20 серпня 1934 р. з'явилася стаття "Як Пилипенко перекичував Шолохова" за підписом відомого перекладача й авіаконструктора Євгена Касяненка, у якій аналізувався неопублікований український переклад роману Шолохова "Піднята цілина", здійснений Пилипенком, що був поданий до видавництва "Література і мистецтво" (Касяненко, 1934).

Проте спочатку про опубліковані переклади з Михайла Шолохова. Його роман-епоса у чотирьох томах "Тихий Дін" (переклад Семена Каца, редакція Євгена Плужника) двічі виходив у видавництві "Література і мистецтво" – у 1931 р. (книги 1 і 2) і протягом 1932–1934 рр. (книги 1, 2 і 3). А в 1935 р. усі три книги роману (в тому ж перекладі) знову вийшли друком у Державному видавництві УРСР. Роман-хроніка колективізації сільськогосподарства кінця 1920-х – початку 1930-х рр. "Піднята цілина" вийшов у перекладі Євгена Касяненка ("Література і мистецтво", 1934, перевидання 1935). Того ж року, ще до арешту Касяненка 11 липня 1937 р. і страти 31 грудня 1937 р., "Піднята цілина" вийшла в Одесі в перекладі Ковганюка.

У своїй статті Касяненко викриває версію роману Пилипенка "Піднята цілина" як "зразок для шкідників" (оскільки перекладач нібито свідомо віддавав перевагу словам, відмінним від російських, замість того, щоб використовувати їхні однокореневі еквіваленти в українській мові), як "директивний зразок з боку класового ворога на те, як треба псувати перекладну українську радянську літературу надалі" (Касяненко, 1934, с. 2). Можна припустити, що критикою перекладу Пилипенка, рукопис якого Касяненко нібито отримав від видавництва "Література і мистецтво" з дорученням його рецензувати, останній намагався відвести ідеологічний удар від видавництва, у якому планував опублікувати власний переклад роману "Піднята цілина", розуміючи, що Пилипенка все одно не повернути до життя.

Про те, що критика Касяненка на адресу Пилипенка, із яким вони були добрими сусідами в будинку "Слово" до того як Пилипенка заарештували у 1934 р., мала передусім захисну мету, попри зовнішню одіозність, свідчить подвійна спрямованість риторики Касяненка: з одного боку, він звинувачує тих перекладачів, які, подібно до Пилипенка, вживають "вигадані" українські слова замість однокорених із російськими, а з іншого – Касяненко засуджує тих, хто поспішив зробити розворот і почав замінювати "русизмами" безліч загальноживаних українських слів, ледве тільки їхні корені не спільні з руськими" (Касяненко, 1934).

З середини 1930-х рр. масово видається пропагандистська російськомовна література, зокрема романи Миколи Островського "Як гартувалася сталь" (1934, перевидання 1935, 1937) і "Народжені бурєю" (1937, перевидання 1938, 1939) у перекладі Варави (Ковганюк переклав роман "Народжені бурєю" у 1940 р.). Серед перекладених радянських російських авторів можна також згадати Бориса Лавреньова ("Вибрані твори", 1936) і Костянтина Федіна (роман у двох книгах "Викрадення Європи", 1935–1936).

На основі кількісного дослідження можна зробити висновок, що, незважаючи на жорстку ідеологічну цензуру, жанрова панорама літератури, перекладеної з російської тоді, здається досить різноманітною. На-

приклад, популярна російська гумористична проза була представлена творами Іллі Ільфа та Євгенія Петрова: романом "Дванадцять стільців" у перекладі Пилинської та збіркою фейлетонів "Директивний бантик" у перекладі Василя Чечвянського (обидва видані у 1934 р.), а також романом "Золоте теля" (1935), перекладач Чечвянський. Біографічна проза відомого літературознавця і перекладача Юрія Тинянова представлена романами "Кухля" (1936, перевидання 1937) і "Пушкін" (1937). Серед творів Олексія Толстого повість "Гадюка" видавалася двічі: у 1930 і 1935 рр. (у двох різних перекладах). Того ж 1935 р. роман у двох томах "Петро Перший" також був виданий двічі: у перекладі Ткаченка та в адаптованому для дітей перекладі Ковганюка. Популярна казка Толстого "Золотий ключик, або Пригоди Буратіно" була надрукована в 1937 р. (перевидання 1938 р.). Отже, масштаб українських видань радянської російської класики вражає: від біографічних та історичних романів до гумористичної прози, пригодницької й дитячої літератури.

Переклади російської літератури від Другої світової війни до розпаду СРСР

(1) Посилення буквализму в перекладах з російської у 1940-х до середини 1950-х рр. і реакція на ці процеси напередодні хрущовської відлиги

Лише кілька українських письменників-перекладачів із російської пережили сталінські чистки і продовжували працювати: Рильський, Тичина, Бажан, Терещенко, Первомайський, Забіла, а також Володимир Сосюра, Андрій Головка, Юрій Яновський, Андрій Малишко й деякі інші. Однак переклади з російської мови швидко зростали в кількості. Так, з 1946 до 1955 р. у перекладах українською мовою було видано: 310 томів російської класики, 413 книг сучасних російських письменників (Кундзіч, 1957, с. 6). У проєкції на індивідуальний підрахунок, українські видавництва надрукували в повоєнний період переклади прозових творів 180 російських авторів, зокрема 28 класиків. Загальний тираж цих перекладів становив близько 25 мільйонів примірників (Ковганюк, 1957, с. 55–56).

За підрахунками Степана Ковганюка, у середині 1950-х рр. російську класику перекладали 58 осіб, із них 30 письменників і 28 професіоналів-перекладачів. Цю групу можна зв'язати до 30 письменників і професіоналів, які займалися перекладами постійно й мали на своєму творчому рахунку десяток-другий книжок (Ковганюк, 1957, с. 56). Із цих 30 письменників Ковганюк називає лише п'ятьох провідних перекладачів, майстерності яких варто вчитися іншим: Рильський, Тичина, Михайло Стельмах, Олекс Кундзіч та Андрій Головка (Ковганюк, 1957, с. 57). До того ж, визначивши "досконалий переклад" як "переклад, коли читач забуває про перекладача, не бачить його за текстом", Ковганюк вказує на ім'я Максима Рильського, чий переклад "можна було б з цього погляду беззастережно назвати досконалими, зразковими", і конкретно посилається на переклади Рильського з Гоголя: "Майська ніч, або Утоплена" та "Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" (Ковганюк, 1957, с. 58). Серед нових перекладів, які лише з певними застереженнями можна назвати "високохудожніми" та "зразковими", критик згадує переклади прозових творів Пушкіна "Повісті покійного Івана Петровича Белкіна" Михайла Стельмаха та "Рославлев" Головка, сатиричну п'єсу Гоголя "Ревізор" у перекладі Остапа Вишні, роман Лермонтова "Герой нашого часу" у перекладі Кундзіча та повість Чехова

"Вітрогонка" (рос. "Попрыгунья") у перекладі Марії Рудинської (Ковганюк, 1957, с. 60).

З одного боку, до середини 1950-х рр. "українські письменники вже зробили духовним надбанням українського народу все найкраще, що створила російська художня та філософська мисль", як узагальнює Кундзіч, маючи на увазі широкий спектр творів: від "Подорожі з Москви до Петербурга" Радіщева та п'єси Грибоєдова "Лихо з розуму" до романів, лише нещодавно опублікованих у Москві як-от Івана Новикова "Пушкін у вигнанні" тощо (Кундзіч, 1957, с. 27). З іншого – проблема недостатньої якості більшості повоєнних перекладів визріла почасти в середині 1950-х рр.

Заборона перекладів діячів "Розстріляного відродження" породила таке масове явище, як "редагований переклад", коли переклад репресованої особи безжально і, зазвичай неодноразово редагувався, а відтак з'являвся у друці без імені перекладача – лише з позначкою "переклад за редакції такого-то", або навіть зі скороченим варіантом позначки "відредагований переклад" (Kolomiychuk, 2020). Ця величезна група неякісних перекладів межувала з іншою аналогічною групою так званих повністю анонімних перекладів, у бібліографічному описі яких, окрім замовчування імені автора перекладу, була відсутня інформація про те, чи редагувався переклад взагалі та з якої мови він був зроблений (для всіх іноземних творів відсутність вказівки на мову оригіналу автоматично означала дослівний переклад із російської як мови-посередника).

Окремою групою можна виділити раніше заборонені переклади, які були опубліковані у зміненому вигляді із зазначенням імені редактора як перекладача. Показовою для цієї групи є публікація у 1948 р. "Вибраних творів" Гоголя за редакцією Олексія Кудіна. Більшість перекладів у цій книжці підписані Антіном Хуторяном (Гоголь, 1948). Взяти хоча б "Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем", включену до цього видання з ім'ям Хуторяна як перекладача (Гоголь, 1948, с. 162–202). Насправді первинний текст перекладу належав Рильському [детальніше про переклад Рильським цієї повісті див. Кундзіч, 1957], а Хуторян лише вніс до нього численні правки, очистивши від небажаних українізмів та інших цензурованих мовних елементів. Ім'я Рильського як перекладача "Повісті" було повернуто до вжитку лише у тритомному виданні творів Гоголя 1952 р. (хоча це не було перевиданням його автентичного перекладу "Повісті" 1930 р.; текст залишився суттєво виправленим редактором) (Гоголь, 1952).

Отже, роль літературного редактора зводилася до перетворення української літературної мови на бліду тінь російської: "Коли пильніше придивитися до перекладів 1946–1950 рр., то можна побачити, що всі вони позначені важкою печаттю всесковуючого буквализму. Це була, так би мовити, ознака часу, період редакторської сваволі, коли перекладач, здавши роботу у видавництво, після виходу книжки друком іноді не впізнавав свого перекладу. Редакторське перо нещадно й послідовно викреслювало всяке живе слово, що "відходило від оригіналу", тобто не було "калькою" (Ковганюк, 1957, с. 60). Щойно опублікувавши свій виправлений повний переклад роману Шолохова "Тихий Дін" у 4-х книгах (1955, перевидання 1961), Степан Ковганюк мав особистий негативний досвід того, як редактор підштовхує до буквализму.

У своїй програмній доповіді "Стан художнього перекладу на Україні", виголошеній на Республіканській нараді українських перекладачів у Києві 16 лютого 1956 р.,

Олекса Кундзіч засуджує дослівні переклади з російської та їхній згубний вплив на українську літературну мову (Кундзіч, 1957). (Нарада відбулася лише за тижень до таємної доповіді Хрущова "Про культ особи та його наслідки", виголошеної 25 лютого 1956 р. на XX з'їзді Комуністичної партії, яка засуджувала культ особи Сталіна). Ковганюк, другий ключовий доповідач на згаданій нараді, також будує свою промову "Переклад художньої російської прози на українську мову" навколо болючої та найактуальнішої тоді проблеми буквализму в перекладах із російської або через російську мову (Ковганюк, 1957). Критик-перекладач називає буквалістську стратегію "гнітючим копіізмом", "графофоном, який ніколи не замінить живого голосу", "найнебезпечнішим ворогом перекладної літератури", що приносить "мертво-народжений плід" (Ковганюк, 1957, с. 61, 62, 63).

Так само Кундзіч називає буквалістську стратегію "рабським копіюванням", "псуванням літературної мови" і "канцелярщиною" (на противагу художньому літературному стилю) (Кундзіч, 1957, с. 8, 10). Небезпека такої стратегії, відображеної в багатотомних виданнях російської класики та сотнях творів радянської літератури, полягала в тому, що вона мала великий вплив на українську літературну мову (Кундзіч, 1957, с. 5). Як стверджує Кундзіч, мова цих перекладів значною мірою стала українською літературною мовою. Через масові публікації цих перекладів, виконаних збіденою й одноманітною мовою, відірваною від живого джерела народного мовлення, штучний перекладацький стиль утвердився як літературний стиль української мови. Критикуючи буквалістичний російсько-український словник 1948 р. (Російсько-український словник, 1948), який, за словами Ковганюка, став "своєрідним алібі для перекладача-букваліста" (Ковганюк, 1957, с. 67), Кундзіч підкреслює, що "буквалізм у словнику – це буквалізм, піднесений до енного ступеня" (Кундзіч 1957, с. 44), тоді як "Словник повинен бути на сторожі народної органічності, точності, краси літературної мови, він повинен демонструвати зразки стилю" (Кундзіч, 1957, с. 49).

Згуртований опір українських письменників-перекладачів (Ковганюк, Кундзіч, Борис Тен, Микола Лукаш та інші) колективному рабському буквализму в перекладах із російської мови спричинив появу теорії перекладу з близькоспоріднених мов, напрацьованої Рильським. Зокрема, у статті "Проблеми художнього перекладу", яка вперше була опублікована 1954 р. і згодом увійшла до збірки статей "Мистецтво перекладу", Рильський намагається вирватися з-під диктату буквализму за допомогою теорії (Рильський, 1975). Письменник-перекладач застерігає від спокуси застосовувати калькування в перекладі із близькоспорідненої мови (читай: з російської) через загрозу неправильного використання близьких за звучанням, але різних за значенням слів або міжмовних омонімів, які підстерігають перекладача. Засуджуючи крайність буквалістичного перекладу, Рильський водночас застерігає від протилежної крайності: спокуси забарвити іншомовний твір суто національним колоритом рідної мови перекладача (Рильський, 1975, с. 51–52). Загалом, стійкість Рильського до неофіційної буквальної норми перекладу з російської мови організувалася в чіткий перелік основних загроз і труднощів, які чекають на перекладача із близькоспорідненої мови, а саме: (1) рід іменників, який часто не збігається в російській та українській мовах, (2) фальшиві друзі перекладача, або міжмовні омоніми, (3) небезпека або підпорядкувати рідну мову іншомовній структурі, або, навпаки, одягнути мову перекладу у

специфічно національні шати, (4) різниця між життям, зображеним в оригіналі, і життям народу, на мову якого робиться переклад, і (5) іншомовні вкраплення в тексті оригіналу (Рильський, 1975, с. 56, 57, 58–59, 63).

У своїй термінологічній боротьбі за подолання російсько-українського буквализму Рильський протиставляє термін "вірність" терміну "точність", обґрунтовуючи першу як неслухняну вірність духу оригіналу, посилаючись на авторитет Гоголя й радячи пам'ятати настанову автора, що "іноді треба умисне відійти від слів оригіналу для того, щоб до нього наблизитися" (Рильський, 1975, с. 67). У книзі "Мистецтво перекладу" Рильський зумів майстерно продемонструвати згубну силу опори на радянські двомовні словники та лексичне калькування в перекладах із російської, показавши на прикладах, що дослівні переклади із близькопорідненої мови не лише збіднюють і оригінал, і переклад, а й ставлять під сумнів саму доцільність перекладу з російської на українську. Парадокс того часу полягає в тому, що Рильський сам був співредактором згаданого вище "Російсько-українського словника" (1948), який Кундзіч і Ковганюк у своїх виступах на республіканській нараді засуджували за калькування російської мови і який сучасники іронічно називали "російсько-російським" словником.

Через російську мову та переклади з російської утверджувався радянський культурний простір, який виявився свідомо ізолюваним від світового культурного простору і мав замінити його собою. Отже, період пізнього сталінізму (кінець 1930 – середина 1950-х рр.) став свідком занепаду української перекладацької традиції, що характеризувався численними перекладами та переробками раніше виданих творів, а також непрямыми перекладами через російське посередництво. Після смерті Скрипника, офіційного засудження його помилок і кампанії проти "перекладачів-шкідників", як стверджує Максим Стріха, видавці почали цуратися старих перекладацьких кадрів, так, що з 1937 р. їх взагалі не можна було побачити у видавництвах: "На зміну розстріляним прийшли перекладачі нового призову – часто люди значно нижчої культури й професіоналізму, що з іноземних мов знали лише російську. Та й переклади, які видавалися в УРСР з кінця 1930-х, переважно стосувалися російської та трохи європейської класики (з наголосом на "прогресивних" авторів) – і літератур народів СРСР. А ці переклади європейської класики вже прийнято було виконувати з російських перекладів" (Стріха, 2020, с. 246).

Тому напередодні Другої світової війни піднімалася горезвісна "перекладацька мова", яка розквітне пишним цвітом у перше повоєнне десятиліття. Саме тоді найбільшого розквіту набув переклад російської класики. Масові україномовні видання Антона Чехова (1949), Миколи Лєскова (1950), Михайла Лермонтова (1951), Миколи Гоголя у трьох томах (1952), Пушкіна у чотирьох томах (1953), Чехова у трьох томах (1954) є хорошим тому прикладом. Досить сказати, що наведений вище список геть не повний. Однак у виданні Чехова 1949 р. імена перекладачів взагалі не згадуються, оскільки більшість імен не можна було назвати. Тритомник Гоголя містив кілька перекладів (невпізнано спотворених відповідно до настанов про "зближення" української та російської мов) репресованих перекладачів, замаскованих під позначками "переклад за редакцією І. Сенченка" або "переклад за редакцією П. Панча" тощо. Отже, попередні переклади, що ввійшли до цих томів, піддавалися мовній переробці, яка характеризувалася намаганням

редакторів усунути "архаїзми", що сягали корінням у національну історію, очистити українську мову від європейських елементів, невідомих російській мові, а натомість інкорпорувати в неї основну масу питомо російських слів і конструкцій. І домінуючу роль у цьому процесі мали відігравати переклади (Nahaylo, Swoboda, 1990, с. 78).

Тоді ж, у 1952–1953 рр., Олекса Кундзіч, видатний практик і теоретик російсько-українського перекладу, опублікував свій переклад чотирьох томів "Війни і миру" Льва Толстого (до війни перші два томи переклав Олексій Варавва (1937), який після війни жив в еміграції на Заході і чие ім'я та творчість не могли більше згадуватися). Переважали тодішні обов'язкові переклади із "пролетарських" письменників, насамперед із канонізованого офіційною пропагандою Максима Горького (Стріха, 2020, с. 261). Наприклад, у 1952–1955 рр. твори Горького в українському перекладі вийшли у 16 томах. Численними були також переклади інших сучасних радянських російських авторів.

Загалом, переклади з російської та через російську мову не лише займали домінуючу позицію в українській літературній полісистемі, але й були зразком для оригінальних українських творів, написаних відповідно до канону соціалістичного реалізму, тобто для радянської літератури українською мовою (Кальниченко, О. & Кальниченко, Н., 2019, с. 44).

(2) *Радянський та антирадянський переклад з кінця 1950-х до кінця 1980-х рр.*

У перші повоєнні роки існувала тенденція перекладати письменників народів СРСР, як і зарубіжних, переважно з російської мови. Згодом видання творів українською, які ще не перекладалися російською, здійснювалося з певною обережністю, а українські переклади скрупульозно звірялися з російськими, щоб зберегти всі виправлення, внесені в авторитетний російський текст. У ці часи набув значного поширення переклад із перекладу, майже виключно з російської.

Як стверджує український перекладач і літературознавець Ростислав Доценко, "переклади з російської роками правили за легкий "відхожий промисел" для молодарних метрів місцевого значення, завдяки чому постали цілі стоси перекладної соцреалістичної макулатури, а то й покалічених кавалерійськими перекладами класиків "братніх республік" (Доценко, 2013а, с. 105–106). До того ж згубний вплив буквализму в Україні був пропорційний величезному розмаху перекладацької практики в усіх її галузях – у пресі й на радіо, під час укладання словників, у наукових і політичних публікаціях.

Український бібліографічний покажчик "Співдружність літератур: 1917–1966" (Скачков та інші, 1969), який подає інформацію про художні твори радянських письменників, видані окремими книжками в Україні в 1917–1966 рр., свідчить про переважну частку в перекладній літературі російських авторів-представників соціалістичного реалізму, єдиного офіційно санкціонованого "творчого методу" в радянській літературі з початку 1930-х рр. Яскравими прикладами цього є численні переклади творів Максима Горького, Михайла Шолохова, Костянтина Федіна, Олександра Серафимовича, Дмитра Фурманова, а також переклади "Далеко від Москви" Василя Ажаєва (1955), "Сім'ї Журбінних" (1953) і "Братів Єршових" (1959) Всеволода Кочеткова, трилогія Олексія Толстого "Ходіння по муках" (1951) і романи, що прославляють Сталіна й інших тиранів ("Хліб" [1938, 1939 – різні переклади, 1940]), Петра І ("Петро Перший", 1953) та Івана Грозного (драматургічна дилогія "Іван Грозний", 1948), романи "Молода гвар-

дія" (1946, 1952), "Останній із удеге" (1934) і "Розгром" (1928, 1934, 1935, 1948 у різних перекладах) Олександра Фадєєва й сотні інших. Деякі з цих творів були перекладені українськими перекладачами та письменниками першого рангу (напр., "Живі і мертві" Костянтина Симоненка (1961) і його ж "Солдатами не народжуються" (1965) побачили світ у перекладі Бориса Антоненка-Давидовича; "Тихий Дон" (1955) і "Вони воювали за Батьківщину" (1960) Михайла Шолохова, а також трилогію О. Толстого "Ходіння по муках" переклав Степан Ковганюк; "Російський ліс" Леоніда Леонова (1956) – Олександра Кундзіч). Загалом із російських радянських авторів, виданих українською, до 1967 р. твори Горького були надруковані 292 рази накладом понад сім мільйонів примірників, 62 назви творів Маяковського накладом близько двох мільйонів 300 тисяч примірників, 48 назв творів Шолохова накладом майже один мільйон 600 тисяч примірників. Що стосується книг Миколи Островського, Серафимовича, Олексія Толстого, Фадєєва й інших радянських письменників, то вони також з'являлися великими накладками багато разів (Скачков та інші, 1969, с. 6).

Такий характер "співдружності" літератур був явно ближчим до російського монологічного домінування в українському культурному просторі, ніж до братнього діалогу. Як зазначено у вищезгаданому бібліографічному покажчику, виняткова увага в українській республіці приділялася виданню російської класичної літератури: до 1967 р. твори Олександра Пушкіна, наприклад, були видані накладом майже чотири мільйони примірників, Льва Толстого – п'ять мільйонів 355 тисяч примірників, Миколи Гоголя – понад два мільйони 774 тисячі примірників, а книги Короленка, Маміна-Сибіряка, Миколи Некрасова, Салтикова-Щедріна, Чехова – мільйонними накладками (Скачков та інші, 1969). Паралельно когорта радянських українських науковців розробляли концепцію російсько-української літературної "взаємодії", "співдружності", "єдності", а також "мовних зв'язків" і "братерства культур" (Скачков та інші, 1969, с. 8), яка, по суті, перетворилася на російський тоталітарний монолог, заснований на цензурі та державному контролі над книжковою продукцією ("Про різні пласти історичності перекладу" див. (Monticelli & Lange, 2014)).

Даніеле Монтічеллі назвав таку ситуацію, коли переклади займають панівну позицію у книговидавничій, а "лише одна джерельна мова і культура є абсолютним гегемоном серед перекладів", "тоталітарним перекладом" (Monticelli, 2011, с. 190). Такий переклад характеризується стиранням попередньої національної спадщини через цензуру та знищення книг і репресій проти живих авторів/перекладачів. У СРСР переклади з російської слугували заповненню прогалин, спричинених стиранням національної пам'яті, і допомагали комуністичному переписуванню всієї української культурної спадщини.

Однак, на відміну від "радянського перекладацького проекту" (Стріха, 2006; Стріха, 2020), "антирадянський" переклад також розвивався в цей час, але переважно в українській діаспорі. Хоча більшість найяскравіших українських перекладачів у СРСР мовчки виступали проти режиму – навіть попри декларації політичної лояльності та епізодичну роботу на державні політичні замовлення. Українські ж перекладачі на Заході часто свідомо прагнули перекладати авторів, які не публікувалися в СРСР, зокрема російських та українських авторів, які писали російською. Наприклад, Іван Кошелівець переклав нариси про Америку Віктора Некрасова "По обидва боки океану" (1964) і повість Олександра Солженицина "Один день Івана Денисовича" (1963). Оксана Со-

ловой перекладала російських письменників-дисидентів: Варлама Шаламова "Колимські оповідання" (1972) та уривки з роману Солженицина "В колі першому" (1969). "Нобелівську лекцію з літератури" Солженицина було надруковано українською в перекладі поета, прозаїка та літературознавця з діаспори Ігоря Качуровського, який багато перекладав російську поезію (Федір Тютчев, Олексій К. Толстой, Федір Сологуб, Іван Бунін, Максиміліан Волошин, Микола Гумільов, Анна Ахматова, Осип Мандельштам, Сергій Єсенін, Леонід Кисельов й ін.).

А виклик українських перекладачів і перекладознавців 1950-х рр. (Кундзіч, Ковганюк, Рильський, Лукаш та інші) буквализму на тлі русифікації української мови сприяв підготовці дисидентського руху 1960-х рр. (Шмігер, 2009), оскільки не лише практика перекладу, а й коментарі до нього "стали місцем опору офіційній радянській культурі та цінностям" (Ваг, 2006, с. 537).

На період 1965–1990 рр. припадає живий інтерес до російської сільської прози (Федір Абрамов, Валентин Распутін, Володимир Тендряков, Борис Можаяєв, Василь Белов, Віктор Астаф'єв, Василь Шукшин та інші), переважно мовою оригіналу, але також й у перекладі. Так, у 1980-х рр. в українському перекладі побачили світ повісті Абрамова "Дерев'яні коні" (1982) і "Пролітали лебеді" (1989), а також зібрання творів Абрамова у двох томах (1989). Не менш популярними були переклади книг Володимира Тендрякова "Весняні переверти" (1978), "Розплата" (1986) і "Замах на міражі" (1990). Справжнім шедевром став переклад збірки Шукшина "Калина червона" (1978, 1986) видатним українським письменником Григором Тютюнником (1931–1980), чия стилістична інтерпретація Шукшина виявилася дуже близькою до першоджерела. Найкращі російські оповідання 1970-х рр. були зібрані в перекладній антології "Сучасне російське оповідання" (1983), представленої іменами Астаф'єва, Шукшина, Распутіна, Ірини Грекової, В'ячеслава Шугаєва та Юрія Трифонова. Окремо варто згадати ще одну антологію – "Російські радянські оповідання" у двох томах (1974–1975). До неї увійшли переважно ті російські автори, які ніколи не писали в межах офіційного соціалістичного реалізму і тому були напівпопальними (Андрій Платонов, Юрій Казаков, Василь Аксьонов, Сергій Залигін, Абрамов, Шукшин та ін.). До третього випуску серії "Романи та повісті" (1986) увійшли переклади роману Бондарева "Гра", повісті Распутіна "Пожежа" та роману Астаф'єва "Печальний детектив".

Ще одним напрямом сучасної російської літератури, який був популярним в українських перекладах, була так звана "лейтенантська проза", або "окопна правда" про страшну дійсність Другої світової війни без фанфарної бравади (Віктор Некрасов, Віктор Астаф'єв, Григорій Бакланов, Костянтин Воробйов, Юрій Бондарев). Популярними були також переклади так званої "молодіжної прози" (Аксьонов, Андрій Бітов).

Окрім сільської прози, у 1960-х рр. стрімко розвивався ще один радянський жанр – так звана "секретарська література", тобто твори, написані різними секретарями Спілки радянських письменників, переважно розлогі, іноді багатотомні романи-епопеї, що вихваляли комуністичну партію, які видавалися мільйонними накладками. Цей тип літератури був представлений в українському перекладі серед інших такими письменниками, як Георгій Марков і Юрій Бондарев. Наприклад, зібрання творів Бондарева було видане у двох томах (1984). Кілька його романів вийшли окремими виданнями ("Берег" (1975), "Тиша" (1964), "Гарячий сніг" (1973))

і "Батальйони просять вогню" (1980)), які завжди друкувалися багатотисячними накладками.

Класичну російську літературу продовжували перекладати та перевидавати протягом 1970–1980-х рр., хоча й менш активно, ніж у 1950-ті. Наприклад, лише два російські класики – Чехов (1981) і Горький (1986) – були опубліковані в книжковій серії "Вершини світового письменства", що існувала у київському видавництві "Дніпро" в 1969–1990-х рр.

Хоча за радянських часів українські автори, які писали російською, вважалися лояльнішими до радянської держави, утім окрім офіційних радянських літераторів було декілька російськомовних українських письменників-дисидентів: Віктор Некрасов, Ігор Померанцев, Гелій Снегірьов. Так, есеї Померанцева спершу перекладалися українською на Заході (Іван Кошелівець), а після розпаду СРСР в Україні опубліковані переклади чотирьох його книжок. Ще 1990 р. у Києві було опубліковано українською лірико-публіцистичне дослідження "Набої для розстрілу" Снегірьова, а у 1992 – уривки з "Роману-доносу", опубліковані до того на Заході.

Місце перекладів із російськомовної літератури на книжковому ринку пострадянської України

З проголошенням незалежності України у 1991 р. розпочався новий етап взаємин з російською літературою, а точніше – призупинення нав'язаного колонізатором "діалогу" з боку України. Згідно з даними Індексу перекладів ЮНЕСКО (Index Translationum), за період 1979–1991 рр. кількість російських художніх книг, виданих в українському перекладі, становила 2080, а за період 1992–2010 рр. – лише 43 (такі відмінності між двома зазначеними періодами вражають, хоча цифра 43 видання може бути заниженою, оскільки нові українські приватні видавництва, очевидно, не надавали своїх даних до Індексу). Протягом пострадянського 20-ліття переклади сучасної російської прози були вкрай рідкісними та переважно в жанрі дитячої літератури. Публікація в 1992 р. українського перекладу роману-анекдоту "Життя та незвичайні пригоди солдата Івана Чонкіна" російського письменника-дисидента Володимира Войновича – раніше, ніж з'явилося окреме російське видання роману – є радше щасливим винятком із правила. Згідно з даними Індексу перекладів ЮНЕСКО, у 1992–2010 роках було перекладено лише кілька книжок російських авторів українською (Борис Акунін, Віктор Суворов). Серед класиків незалежні українці цікавилися переважно Гоголем, але саме як українським письменником. Переклади з Гоголя кінця 1920-х – початку 1930-х рр. були перевидані у 2000-х рр. Перша (українофільська) версія "Тараса Бульби" вперше була перекладена українською Василем Шклярем.

Особливістю книжкового ринку незалежної України в 1990-х і 2000-х рр. було його перенасичення російською продукцією, насамперед книжками в російському перекладі (Родик, б.д.). Станом на 2012 р. у загальній структурі перекладних видань українською переклади з російської становили загалом 16 % у трьох галузях: гуманітарні науки, художня література, література для дітей і юнацтва (Родик, с. 8). Протягом 20 років незалежності спостерігалось повільне зменшення кількості перекладів із російської мови, а після 2014 р., з початком російсько-української війни, кількість перекладів із російської різко скоротилася. Після кризи книговидавання 1993 . майже всі переклади українською здійснювалися завдяки іноземним грантам, насамперед Міжнародного фонду "Відродження" й інших західноєвропейських благодійних фондів. Цей факт частково пояснює послаблення інтересу

до російськомовної художньої чи поетичної книги. Фінансування, а отже, і увага книговидавців, спрямовувалися насамперед на переклади, які стали культурним трансфером західноєвропейських цінностей і сприяли інтелектуальному розвитку та формуванню громадянського суспільства.

Українські переклади Російською Федерацією не фінансувалися, хіба що за дуже рідкісними винятками. Зокрема, у 2013 р. за підтримки Міжнародного Шолоховського комітету київське видавництво "Дружба народів" надрукувало новий переклад роману Михайла Шолохова "Тихий Дон" у серії книг "Бібліотека В. С. Черномірдіна", зроблений з оригінального видання роману, виданого під егідою Комітету в 2011 р.

Важливо зазначити, що український книжковий ринок україномовної літератури почав розвиватися окремо від російського лише на рубежі XXI-го ст., а саме в 1999 р., після дефолту в Росії (UKRINFORM.UA, 2017)]. Окремі українські приватні видавництва, що виникли в 1990-х рр. як такі, що спеціалізувалися на російських перекладах і навіть певний час імпортували їх до Росії, були змушені задля комерційного виживання переорієнтуватися на україномовні переклади (не нехтуючи водночас прихованими чи відкритими перекладами з російської мови як мови-посередника), коли в Росії набули чинності закони, спрямовані на захист власного книговиробника.

Отже, згідно зі статистикою, наведеною Костянтином Родиком, переклади з іноземних мов у 1999 р. становили 28,9 % книжок, із них більше третини – з російської, тобто понад дев'ять відсотків (Родик, с. 13). Однак варто зазначити, що значна частина цих перекладів з російської була прикладною літературою: різноманітні путівники, гороскопи, практики дозвілля, переклади офісних посібників, а також дитячі міні-книжки. Як наслідок, у 2002–2012 рр. переклади з російської посіли друге місце після перекладів з англійської, про що свідчить державна статистика Книжкової палати України, або, за уточненими Родиком даними, близько 16 % усіх перекладних видань (Родик, с. 21). Водночас художня література губиться серед прикладної, і вона переважно складається з дитячих творів російських авторів. Що стосується тиражів, зазначених у вихідних даних книг, то перші позиції займають дитячі письменники: Корній Чуковський (понад 140 тисяч), Микола Носов (понад 70 тисяч) і різні варіації на тему міфів Давньої Греції, переважно в адаптації М. Куна (понад 112 тисяч примірників) (Родик). Чуковський і Носов увійшли до десятки найчастіше перекладених авторів для дітей і юнацтва за підсумками десятиліття: 21 видання і друге місце та 12 видань і дев'яте місце відповідно (Родик, с. 23). Зі спадщини класиків російської літератури XIX–XX ст. перевага надавалася творам для дітей (напр., казкам Пушкіна та Олексія Толстого).

З початку 2000-х рр. відновилися серійні видання. Наприклад, харківське видавництво "Фоліо" започаткувало "Бібліотеку світової літератури", у якій публікує нові та відредаговані радянські українські переклади класичних зарубіжних творів. Однак масової реактуалізації перекладів російської класики не відбулося. Можна назвати лише кілька видавничих проєктів. Наприклад, видання 2003 р. книги "Сорочинський ярмарок на Невському проспекті: Українська рецепція Гоголя" у серії "Текст+контекст" київського видавництва "Факт". Показово, що Гоголь посідає особливе місце в пострадянській Україні і за кількістю публікацій (33 видання) очолює перелік найчастіше переклада-

них письменників у 2002–2012 рр., обійшовши навіть Шекспіра (Родик, с. 22). Цікаво, що переклади українських російськомовних письменників, зокрема подружжя Марини та Сергія Дяченків, які працювали в жанрі наукової фантастики, також здійснювалися часто й масово (так, з 2005 по 2017 р. було перекладено та видано окремо 27 романів Дяченків, понад 15 збірок оповідань, до десятка дитячих книжок, а у 2017–2020 рр. харківське видавництво "Фоліо" надрукувало зібрання творів Дяченків українською у 26 томах).

У другій половині XX – на початку XXI ст. частка перекладів в українських лексикографічних джерелах була дуже великою. Однак останнє десятиліття стало особливо показовим щодо стрімкого зменшення як кількості нових художніх перекладів з російської мови, так і частки цитувань творів, перекладених з російської, у словниках. Візьмемо, наприклад, новий словник літературної мови під назвою "Мовою бестселерів: сучасний словник живої мови" (Бережа, 2017), який подає близько 3000 фразеологізмів з української та світової літератури (в українських перекладах) на основі 600 творів найкращих письменників. Водночас у всьому словнику читач може знайти лише дві цитати з російськомовних текстів, причому лише з тих текстів, автори яких були тісно пов'язані з Україною: один вислів з Олександра Гріна в перекладі з російської І. Андрущенка та один вислів з "Тараса Бульби" Миколи Гоголя в анонімному перекладі (на сторінках 435 і 656 словника).

На початку XXI ст. переклад російської літератури українською мовою досить обмежений, і не лише через українсько-російську двомовність в Україні (незважаючи на численні автопереклади в обох напрямках і приховані переклади з перекладів). З початком гібридної російсько-української війни та обмеженням Україною "спільного інформаційного простору", тобто певних російських інтернет-ресурсів і сайтів, картина російсько-українського перекладу кардинально змінилася, хоча переклад із російської й не зник повністю. Стало зрозуміло, що книжковий ринок є не лише складовою ринкової системи країни, а й частиною системи її гуманітарної безпеки. Ба більше, на хвилі зростання патріотичних настроїв в Україні, викликаних війною, що триває, з'явився зростаючий попит на книжки українською мовою, зокрема й на перекладні видання. З 1 січня 2017 р., коли набув чинності закон "Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту", ускладнилося ввезення російських книжок, зокрема перекладів на російську мову, виданих у країні-агресорці.

Варто зазначити, що у 2010-х рр. в українському художньому перекладі виник своєрідний мультикультурний діалог, основою якого стали переклади творів сучасних авторів із колишніх радянських республік, які пишуть російською (Світлана Алексієвич, Маріям Петросян, Олег Панфілов та ін.). Серед найвідоміших – Світлана Алексієвич (Білорусь) і її книги "Чорнобильська молитва" у перекладі видатної письменниці Оксани Забужко ("Чорнобиль: хроніка майбутнього", 1998), "У війні не жіноче обличчя" у перекладі відомого письменника Володимира Рафєєнка, що побачило у 2016 р. та інші видання. Відомий роман вірменської художниці та письменниці Маріям Петросян "Дім, в якому..." вийшов у 2019 р. у перекладі відомої поетеси Маріанни Кіановської. Грузинський журналіст і письменник Олег Панфілов представлений в українському перекладі книжками

"Антирадянські історії" (2016), "Розмова з ватником" (2017) та іншими текстами.

За цей самий період перекладалися лише ті сучасні письменники з Російської Федерації, які відкрито засуджують політику Кремля щодо України (Людмила Улицька, Борис Акунін, Віктор Єрофєєв) або пародіюють путінський режим (Володимир Сорокін). Наприклад, переклади сатиричних романів Сорокіна "День опричника" та "Цукровий кремль" вийшли окремими виданнями в харківському видавництві "Фоліо" (2010) у перекладі Сашка Ушкалова.

Можна стверджувати, що в галузі сучасного російсько-українського перекладу переважає внутрішньонаціональний переклад. Під "внутрішньонаціональним" маються на увазі переклади творів тих українських письменників, які пишуть російською. Здебільшого це жанрова література: детективи (Андрій Курков, Ірина Лобусова), фантастика (Марина та Сергій Дяченки, Генрі Лайонс Олбі, Андрій Валентинов, Ян Валетов, Володимир Васильєв), містика (Лада Лузіна), драматургія (Наталія Ворожбит). Наприклад, 20 детективних романів Куркова вже перекладено українською. Деякі з авторів, які раніше писали російською, перейшли на українську (Курков, Рафєєнко, Ворожбит та ін.).

Висновки

Погляд на переклад як на ментальну, раціональну та технічну сферу радянської влади, тобто на організовані практики, за допомогою яких здійснювалося управління радянськими підданими, суттєво розширив загальне розуміння комуністичного режиму та його довготривалих наслідків в Україні. Протягом першого десятиліття правління більшовиків в Україні продовжувалася політика коренізації (українізації), а також почав розвиватися літературний переклад із російської українською. Уперше в історії українсько-російських відносин українська культура перетворилася на активний реципієнт. Апогеєм культурного впливу російськомовної літератури в перекладі стали 1927–1932 рр., коли було сформовано україномовний канон російської класики, а зібрання та вибрані твори Пушкіна, Гоголя, Чехова, Лєскова та інших, включно з багатотомними виданнями, вийшли друком українською (Коломієць, 2015, с. 36–44). Попри сумніви щодо доцільності перекладу творів російських письменників українською мовою, характерні для початку-середини 1920-х рр., за короткий час було створено численні високохудожні переклади, а дискусії про нездатність української мови передати найтонші нюанси літературного стилю та абстрактної думки було покладено край.

З початку 1930-х рр. динаміка видання перекладної літератури в УСРР починає демонструвати переважання перекладів з російської мови. Водночас у 1933–1934 рр. сама ідея діалогу культур починає вщент руйнуватися через боротьбу комуністичної партії з "українським буржуазним націоналізмом" і "націоналістичними ухилами" в усіх сферах культури, зокрема й у перекладацькій. Твори російських класиків (Толстого, Тургєнєва, Лєрмонтова й особливо Пушкіна) продовжували виходити українською, однак попередні переклади знали мовної переробки, яка характеризувалася намаганням редакторів очистити українську мову від європейських елементів, невідомих російській мові, та інкорпорувати в неї основну масу питомо російських слів і структур. Від середини 1930-х до початку 1950-х рр. русифікація української літературної мови набирає обертів, а "важка печать всесковуючого буквализму"

(Ковганюк, 1957, с. 60) стає обов'язковою для всіх перекладів із російської.

Державна політика щодо перекладу в Радянській Україні сприяла буквалістичним перекладам іноземних авторів із російської як мови-посередника. Переклади з російської на мови національних меншин СРСР стали масовим явищем у 1930–1980-х рр. і досі пронизують мережу українського літературного виробництва. Цікаво, що ще в середині 1930-х рр. офіційна радянська доктрина принципово засуджувала перекладацький "буквалізм", нав'язуючи "адекватний", "реалістичний", орієнтований на цільову культуру та на цільову аудиторію переклад. Проте в перекладах з російської та через російську на українську, як і на інші мови СРСР, нав'язувалася саме стратегія буквалізму.

Спроби відновити бодай якийсь культурний паритет у всуціль цензурованому з боку росії перекладі були зроблені українськими письменниками-перекладачами в середині 1950-х рр. (Максим Рильський, Олекс Кундзіч, Микола Лукаш), чиї публічні виступи та публікації змогли дещо похитати стагнацію російсько-українського перекладу. Особливої уваги заслуговує теорія Рильського щодо перекладу з близькопоріднених мов (Рильський, 1975). Проте процеси русифікації не зникли з порядку денного правлячої партії, а просто стали завуальованішими.

Різка зменшення кількості перекладів із російської літератури після Революції гідності та початку російсько-української війни свідчить про природну реакцію життєздатної національної української культури на експансію сильнішої російської культури. Як зазначав видатний український письменник-дисидент Іван Дзюба, історія української культури у XX і XXI ст. свідчить, що її взаємодія з російською літературою й культурою не була однозначною, а мала дві сторони. Одна з них – солідарне сприйняття гуманістичних та естетичних імпульсів російської культури, а інша – захисна реакція, вироблення власної альтернативи, відповідей на виклик, боротьба за власний культурний простір (Дзюба, 2001). Переклади класичної російської літератури доби національного відродження (1920-ті – початок 1930-х рр.) здійснювалися в руслі солідарного сприйняття гуманістичних та естетичних здобутків російської культури.

Від середини 1930-х до середини 1950-х рр., із коротким відносним послабленням російської експансії в 1960-х рр. до 1972 р., але з подальшим відновленням репресій проти української культури та національних діячів до кінця 1980-х рр., переклади з російської мали сприяти русифікації української культури. Українські перекладачі намагалися протистояти цій функції в усі періоди спільної історії України з Росією у складі Російської імперії, а потім СРСР, починаючи ще з XIX ст., коли з'явилися перші переклади українською. Націєтворча функція українського перекладу – боронити українську мову й культуру, незважаючи на заборони та репресії – була прямо протилежною русифікації. З одного боку, російська культура завжди сприймалася українцями як культура етнічно та мовно близького народу, а з іншого – була й залишається імперською культурою, яку російська (нео)імперія прагне нав'язати силоміць із чіткою політичною метою.

Згідно з баченням Івана Дзюби, домінування російської культури в Україні закономірно зменшуватиметься як через зростання потенціалу та впливу української

національної культури в суспільстві, так і через зростаючу асиміляцію явищ інших культур Європи та світу (Дзюба, 2001).

З 24 лютого 2022 р. варварські агресивні дії путінської Росії стали очевидними для всіх, і вони зламали передбачений Іваном Дзюбою природний хід дистанціювання української культури від російської. "Після бучанської різанини" розрив усіх зв'язків стався миттєво і, здається, назавжди. Нині більшість українських письменників і лідерів громадської думки вважають російську літературу причетною до злочинів росіян в Україні. Як пише Оксана Забужко у своєму викривальному есеї, "немає потреби зазначати, що наступ Путіна 24 лютого багато в чому завдячує достоевськizmu" (Zabuzhko, 2022). Письменниця розглядає російське вторгнення через таку призму: "література є однією плотьтю з суспільством, для якого і про яке вона пише" (Zabuzhko, 2022). Тож, на думку українських гуманітарних мислителів, література також несе відповідальність за формування свідомості російських людей із відчуттям абсолютної безкарності та довго пригнічуваної ненависті й заздрощів ("Чому ви маєте жити краще за нас?" – говорили українцям російські солдати, які вчинили військові злочини в Україні).

Отримані результати й висновки не висчерпують увесь обсяг питань, пов'язаних із функціями та хронологією російсько-українського перекладу, а тому не претендують на остаточне розв'язання цієї багатоаспектної проблеми. Перспективу дослідження може складати опрацювання інших сфер (галузевий, військовий, газетний тощо переклади) і жанрів російсько-українського перекладу.

Актуальність дослідження зумовлена потребою опрацювання історії російсько-українських взаємин і конфліктів у сфері культури.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому **вперше** 1) ідентифіковано та описано періоди російсько-українського перекладу від 1917 р. дотепер; 2) подано характерні ознаки кожного з виокремлених періодів; 3) застосовано та обґрунтовано поняття "світлого" та "темного" боку практики перекладу на матеріалі художнього перекладу з російської.

Теоретична значущість дослідження полягає в опрацюванні актуальних проблем сучасної історії, теорії та практики художнього перекладу, діалектичних взаємозв'язків і непримиримих антагонізмів у взаємодії культур; ролі та функцій перекладу в культурних процесах.

Практичну цінність дослідження становить можливість використання його основних результатів у викладанні історії перекладу й інших дисциплін перекладознавчого циклу. Здобутки розвідки можуть стати у пригоді не лише історикам, критикам і редакторам художнього перекладу, але й історикам культури радянського та пост-радянського періодів, соціологам, культурологам та політологам.

Внесок авторів: Лада Коломієць – концептуалізація, методологія, написання (оригінальна чернетка), перегляд, редагування. Олександр Кальниченко – методологія, перегляд, редагування; Кальниченко Олександр – здійснено за фінансової підтримки програми ЕС NextGenerationEU в межах "Плану відновлення та стійкості" Словацької Республіки в межах проєкту № 09I03-03-V01-00148.

Підсумкова таблиця етапів російсько-українського перекладу від початку 1920-х до початку 2020-х років

1917–1926	1927–1932	1933–1945	1945 – середина 1950-х	середина 1950-х – 1972	1972–1991	1991–1999	1999–2014	2014–2022
становлення російсько-українського художнього перекладу; провідна роль припадає на поетичний переклад	зростання кількості перекладів, включно з багатотомними виданнями класичних творів російської літератури	ідеологізація норм перекладу; зміна методу й повторні, відредаговані переклади	масові видання та формування канону російської радянської літератури	засудження буквализму в перекладах із російської або через російську мову і спротив русифікації	переклади сучасних російських авторів "сіпської", "лейтенантської прози", "секретарської літератури"	зменшення кількості перекладів російської літератури, видання великої кількості перекладів російською	віддалення українського книжкового ринку від російського; переклади українських російськомовних авторів	обмеження "спільного інформаційного простору"; переклади російськомовних авторів з колишніх радянських республік

Список використаних джерел

- Бережа, Т. (2017). *Мовою бестселерів: сучасний словник живої мови*. Апріорі.
- Боряк, Г. В. (Ред.). (2015). *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. Збірник документів і матеріалів. Кліо.
- Гоголь, М. В. (1948). *Вибрані твори*. Держлітвидав України.
- Гоголь, М. В. (1952). *Твори: в 3-х т.* Держлітвидав України.
- Державин, В. (1927). Проблема віршованого перекладу. *Плужанин*, 9–10, 44–51. Цит. за: О. А. Кальниченко, & Ю. Ю. Полякова (Ред.), *Володимир Миколайович Державин: Про мистецтво перекладу: статті та рецензії 1927–1931 років* (с. 48–58). Нова Книга.
- Державин, В. М. (1929а). [Рец. на кн.] *Гоголь М. Твори*. Т. 1. Вечори на хуторі під Диканькою: Повісті від пасічника Рудого Панька [П. Куліша]. *Критика*, 7–8, 218–219. Цит. за: О. А. Кальниченко, & Ю. Ю. Полякова (Ред.), *Володимир Миколайович Державин: Про мистецтво перекладу: статті та рецензії 1927–31 років* (с. 164–170). Нова Книга.
- Державин, В. М. (1929б). [Рец. на кн.] *Лесков М. Вибрані твори*. *Критика*, 5, 141–144. Книгоспілка.
- Державин, В. М. (1930). [Рец. на кн.] *Антон Чехов. Вибрані твори*. Т. 1. *Критика*, 12, 147–150. Цит. за: О. А. Кальниченко, & Ю. Ю. Полякова (Ред.), *Володимир Миколайович Державин: Про мистецтво перекладу: статті та рецензії 1927–31 років* (с. 250–255). Нова Книга.
- Державин, В. М. (1931). [Рец. на кн.] *Гоголь М. Твори*. Т. 2. *Миргород. Червоний шлях*, 3, 220.
- Дзюба, І. (2001). Україна – Росія: Протистояння чи діалог культур. У О. П. Лановенко (Ред.), *Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин* (с. 265–333). Стило.
- Доценко, Р. І. (2013а). Переклад – для самозбагачення чи самообкрадання? У Р. Доценко. *Критика. Літературознавство. Вибране* (с. 103–112). Богдан.
- Доценко, Р. І. (2013б). Сто років тому, на зорі українського Шекспіра. У Р. Доценко. *Критика. Літературознавство. Вибране* (с. 426–432). Богдан.
- Кальниченко, О. А., & Кальниченко, Н. М. (2019). Кампанія проти "націоналістичного шкідництва" в перекладі в Україні в 1933–1935 роках. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія "Іноземна філологія". Методика викладання іноземних мов*, 89, 36–45. <https://doi.org/10.26565/2227-8877-2019-89-06>
- Кальниченко, О. А., & Кальниченко, Н. М. (2023, 3 лютого). Як українські перекладачі обходили рогатки царської цензури. У *Тези доповідей ХХІІ наукової конференції "Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація"* (с. 47–49). ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Кальниченко, О. А., & Полякова, Ю. Ю. (Ред.). (2011). *Українська перекладознава думка 1920-х – початку 1930-х років. Хрестоматія вибраних праць з перекладознавства до курсу "Історія перекладу"*. Нова Книга.
- Кальниченко, О. А., & Полякова, Ю. Ю. (Ред.). (2015). *Володимир Миколайович Державин: Про мистецтво перекладу: Статті та рецензії 1927–1931 років*. Нова Книга.
- Касяненко, С. (1934, 20 серпня). Як Пилипенко перекручував Шолохова. *Літературна газета*, 1.
- Ковганюк, С. (1957). Переклад художньої російської прози на українську мову. У *Питання перекладу: з матеріалів республіканської наради перекладачів* (лютий 1956, с. 55–75). Держлітвидав.
- Коломієць, Л. В. (2013). *Український художній переклад та перекладачі 1920–30-х років*. ВПЦ "Київський університет".
- Коломієць, Л. В. (2015). *Український художній переклад та перекладачі 1920–30-х років: матеріали до курсу "Історія перекладу"*. Нова Книга.
- Кундзіч, О. (1957). Стан художнього перекладу на Україні. У *Питання перекладу: з матеріалів республіканської наради перекладачів* (лютий 1956, с. 5–54). Держлітвидав.
- Низовий, М. А., Брезгунова, М. І., & Медведєв, Ю. Б. (1967). *Преса України: 1917–1966*. [Б. в.].
- Панів, А. (1934, 12 серпня). Твори О. М. Горького українською мовою: про потребу нових перекладів вільних від перекручень. *Літературна газета*, 1.
- Ралів, М. (1929). Лев Толстой в українських перекладах. *Записки Одеського наукового товариства*, 2, 24–34.
- Рильський, М. (1975). Проблеми художнього перекладу. У М. Рильський. *Мистецтво перекладу* (с. 25–92). Рад. письменник.
- Родик, К. (б. д.). *Переклади на українську, 1992–2012: Результати дослідження перекладів на українську мову, опублікованих у період 1992–2012 років*. <http://bookplatform.org/uk/activities/269-translations-into-ukr.html>
- Калинович, М. Я., Булаховський, Л. А., & Рильський, М. Т. (Ред.). (1948). *Російсько-український словник*. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР.
- Скачков, В. М. та ін. (1969). *Співдружність літератур: бібліографічний покажчик (1917–1966)*. Книжкова палата УРСР.
- Стріха, М. (2006). *Український художній переклад: Між літературою і націєтворенням*. Факт – Новий час.
- Стріха, М. (2020). *Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням*. Дух і літера.
- Флипович, П. (1930). Пушкін в українській літературі. У А. Пушкін. *Вибрані твори* (сс. V–LX). Книгоспілка.
- Хм-кий, А. (1933, 10 грудня). Забута ділянка літератури: нарада перекладачів художньої літератури. *Літературна газета*, 4.
- Шмігер, Т. В. (2009). *Історія українського перекладознавства ХХ сторіччя*. Смілопис.
- Baer, B. J. (2006). Literary Translation and the Construction of a Soviet Intelligentsia. *The Massachusetts Review*, 47(3), 537–560.
- Eliot, T. S. (1948). *Notes Towards the Definition of Culture*. Faber and Faber Ltd.
- Index Translationum. (n. d.). *Index Translationum database*. <https://www.unesco.org/xtrans/bsresult.aspx?lg=0&sl=>
- Kalynchenko, O. & Kolomyets, L. (2022). Translation in Ukraine during the Stalinist Period: Literary Translation Policies and Practices'. In Ch. Rundle, A. Lange, & D. Monticelli (Eds.), *Translation under Communism* (pp. 141–172). Palgrave MacMillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-79664-8_6
- Kolomyets, L. (2020). Translation as an Instrument of Russification in Soviet Ukraine. In L. Harmon & D. Osuchowska (Eds.), *Translation and Power* (pp. 29–43). Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/b17222>
- Kolomyets, L. (2023.) The politics of literal translation in Soviet Ukraine: The case of Gogols "The tale of how Ivan Ivanovich quarreled with Ivan Nikiforovich." *Translation and Interpreting Studies*, 18(3), 325–359. <http://doi.org/10.1075/tis.21020.kol>
- Monticelli D. (2011). "Totalitarian translation" as a Means of Forced Cultural Change: The Case of Postwar Soviet Estonia'. In A. Chavlin, A. Lange, & D. Monticelli (Eds.), *Between Cultures and Texts: Itineraries in Translation History* (pp. 187–200). Peter Lang.
- Monticelli, D., & Lange, A. (2014). Translation and totalitarianism: the case of Soviet Estonia. *The Translator*, 1, 95–111. <https://doi.org/10.1080/13556509.2014.899096>

Nahaylo, B., & Swoboda, V. (1990). *Soviet disunion: a history of the nationalities problem in the USSR*. Hamish Hamilton.

Shapoval, Yu. (2017). The Ukrainian Language under Totalitarianism and Total War. In M. S. Flier & A. Graziosi (Eds.), *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective* (pp. 215–245). Ukrainian Research Institute. <https://doi.org/10.26565/2227-8877-2019-89-06>

UKRINFORM.UA. (2017, 9 липня). *Інтерв'ю з Олександром Кривошицьким*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2261781-oleksandr-krasovickij-ukrainskij-knigovidavec.html>

Woodsworth, J. (2013). Impact of translation. In Y. Gambier & Luc van Doorslaer (Eds.), *Handbook of Translation Studies* (Vol. 4, pp. 70–76). John Benjamins.

Zabuzhko, O. (2022, April 22). No guilty people in the world? Reading Russian literature after the Bucha massacre. *Times Literary Supplement*. <https://www.the-tls.co.uk/articles/russian-literature-bucha-massacre-essay-oksana-zabuzhko/>

References

Baer, B. J. (2006). Literary Translation and the Construction of a Soviet Intelligentsia. *The Massachusetts Review*, 47(3), 537–560.

Bereza, T. (2017) *The language of bestsellers: a modern dictionary of living language*. Apriori [in Ukrainian].

Boriak, H. V. (Ed.) (2015). Ukrainian Identity and Language Question in the Russian Empire: An Attempt of State Regulation (1847–1914). A Collection of Documents and Writings. Klio [in Ukrainian].

Derzhavyn, V. M. (1927). The problem of verse translation. *Pluzhanyan*, 9–10 (13–14), 44–51. Cited after: O. Kalnychenko & Yu. Poliakova (Eds.), *Volodymyr Derzhavyn. On the Art of Translation: Essays and Reviews of 1927–31* (pp. 164–170). Nova Knyha [in Ukrainian].

Derzhavyn, V. M. (1929a). [Review of the book:] *Hohol*, Mykola. Works. V. 1. Evenings on a Farm Near Dikan'ka: stories from the beekeeper Rudyi Pan'ko published. *Krytyka* 7–8, 218–222. Cited after: O. Kalnychenko & Yu. Poliakova (Eds.), *Volodymyr Derzhavyn. On the Art of Translation: Essays and Reviews of 1927–31* (pp. 164–170). Nova Knyha [in Ukrainian].

Derzhavyn, V. M. (1929b). [Review of the book:] Mykola Lieskov. Selected works. *Krytyka*, 5, 141–144 [in Ukrainian].

Derzhavyn, V. M. (1930). [Review of the book:] *Chekhov, Anton. Selected works*. V. 1. Stories. *Krytyka* 12, 147–150. Cited after: O. Kalnychenko & Yu. Poliakova (Eds.), *Volodymyr Derzhavyn. On the Art of Translation: Essays and Reviews of 1927–31* (pp. 250–255). Nova Knyha [in Ukrainian].

Derzhavyn, V. M. (1931). [Review of the book:] *Hohol M. Works*. V. 2. Myrhorod. *Chervonyi shliakh*, 3, 218–221 [in Ukrainian].

Dotsenko, R. I. (2013). Translation: for Self-Enrichment or Self-Robbery? In Rostyslav Dotsenko, *Criticism. Study of Literature. Selected Works* (pp. 103–112). Bohdan [in Ukrainian].

Dotsenko, R. I. (2013). A hundred years ago, at the dawn of Ukrainian Shakespeare. In Rostyslav Dotsenko, *Criticism. Study of Literature. Selected Works* (pp. 426–432). Bohdan [in Ukrainian].

Dziuba, I. (2001). Ukraine – Russia: Confrontation or dialogue of cultures? In Oleh P. Lanovenko (Ed.), *Ukraine – Russia: conceptual foundations of humanitarian relations*, edited by Oleh P. Lanovenko (pp. 265–333). Stylos [in Ukrainian].

Eliot, T. S. (1948). *Notes Towards the Definition of Culture*. Faber and Faber Ltd.

Fylypovych, P. (1930). Pushkin in Ukrainian Literature. In A. *Pushkin. Selected works* (pp. V–LX). Knyhospilka [in Ukrainian].

Hohol, M. V. (1948). *Selected works*. Preface by N. Krutikova. Editor O. Kudin. Derzhlitvydav Ukrainy [State Literary Publishing House of Ukraine] [in Ukrainian].

Hohol, M. V. (1952). *Works. In 3 volumes*. Derzhlitvydav Ukrainy [in Ukrainian]. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2261781-oleksandr-krasovickij-ukrainskij-knigovidavec.html>

Index Translationum. (n. d.). *Index Translationum database*. <https://www.unesco.org/xtrans/bnresult.aspx?lg=0&sl=>

Kalnychenko, O. & Kolomyiets, L. (2022). 'Translation in Ukraine during the Stalinist Period: Literary Translation Policies and Practices'. In Ch. Rundle, A. Lange, & D. Monticelli (Eds.), *Translation under Communism* (pp. 141–172). Palgrave MacMillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-79664-8_6

Kalnychenko, O. A., & Kalnychenko, N. M. (2019). The Campaign Against "Nationalist Sabotage" in Translation in Ukraine in 1933–1935. V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series: Foreign Philology. *Methods of teaching foreign languages*, 89, 36–45 [in Ukrainian].

<https://doi.org/10.26565/2227-8877-2019-89-06>

Kalnychenko, O. A., & Kalnychenko, N. M. (2023). How Ukrainian translators circumvented the barriers of tsarist censorship. In *Abstracts of the XXII Scientific Conference "Karazin Readings: Person. Language. Communication"* (pp. 47–49). V. N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian].

Kalnychenko, O. A., & Poliakova, Yu. Yu. (Eds.). (2011). Ukrainian translation studies of the 1920s – early 1930s: A textbook of selected works in translation studies for a course on the "History of Translation", edited by Leonid Chernovaty and Viacheslav Karaban. Nova Knyha [in Ukrainian].

Kalnychenko, O. A., & Poliakova, Yu. Yu. (Eds.). (2015). *Volodymyr Mykolaiovych Derzhavyn. On the Art of Translation: Essays and Reviews of 1927–1931 years*. Nova Knyha [in Ukrainian].

Kalynovych, M. Ya., Bulakhovsky, L. A., & Rylsky, M. T. (Eds.). (1948). *Russian-Ukrainian dictionary*. O. O. Potebni Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the UkrSSR [in Ukrainian].

Kasianenko, Ye. (1934, August 20). How Pylypenko Distorted Sholokhov, *Literary Newspaper*, 2 [in Ukrainian].

Khm-kyi, A. (1933, December 10). The forgotten area of literature: a meeting of fiction translators. *Literary Newspaper*, 4 [in Ukrainian].

Kolomyiets, L. (2020). Translation as an Instrument of Russification in Soviet Ukraine. In L. Harmon & D. Osuchowska (Eds.), *Translation and Power* (pp. 29–43). Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/b17222>

Kolomyiets, L. (2023). The politics of literal translation in Soviet Ukraine: The case of Gogols "The tale of how Ivan Ivanovich quarreled with Ivan Nikiforovich." *Translation and Interpreting Studies*, 18(3), 325–359. <http://doi.org/10.1075/tis.21020.kol>

Kolomyiets, L. V. (2013). *Ukrainian Literary Translation and Translators in the 1920s-30s*. Publishing and printing centre "Kyiv University" [in Ukrainian].

Kolomyiets, L. V. (2015). *Ukrainian Literary Translation and Translators in the 1920s-30s: 'History of translation' course materials*. Nova Knyha [in Ukrainian].

Kovhaniuk, S. (1957). Translation of Russian fiction into Ukrainian. In *Issues of Translations: Proceedings of the All-Ukrainian Meeting of Translators* (February 1956, pp. 55–75). Derzhlitvydav [in Ukrainian].

Kundzich, O. (1957). The state of literary translation in Ukraine. In *Issues of Translations: Proceedings of the All-Ukrainian Meeting of Translators* (February 1956, pp. 5–54). Derzhlitvydav [in Ukrainian].

Monticelli D. (2011). "Totalitarian translation" as a Means of Forced Cultural Change: The Case of Postwar Soviet Estonia. In A. Chalvin, A. Lange, & D. Monticelli (Eds.), *Between Cultures and Texts: Itineraries in Translation History* (pp. 187–200). Peter Lang.

Monticelli, D., Lange, A. (2014). Translation and totalitarianism: the case of Soviet Estonia. *The Translator*, 1, 95–111. <https://doi.org/10.1080/13556509.2014.899096>

Nahaylo, B., Swoboda, V. (1990). *Soviet disunion: a history of the nationalities problem in the USSR*. Hamish Hamilton.

Nyzovyi, M. A., Brezhneva, M. I., & Medvediev, Yu. B. (1967). *The Press of the Ukrainian SSR, 1917–1966*. [No publisher] [in Ukrainian].

Paniv, A. (1934, August 12). A. M. Gorky's works in Ukrainian: On the exigency of retranlations free from 'nationalistic' distortions. *Literary Newspaper*, 1 [in Ukrainian].

Raliv, M. (1929). Leo Tolstoy in Ukrainian Translations. *Notes of the Odesa Scientific Society*, 2, 24–34 [in Ukrainian].

Rodyk, K. (n. d.). *Translations into Ukrainian, 1992–2012: Results of a study of translations into Ukrainian published in the period 1992–2012*. Book Platform [in Ukrainian]. <http://bookplatform.org/uk/activities/269-translations-into-ukr.html>

Rylskyi, M. T. (1954/1975). Problems of artistic translation. In Maksym Rylsky, *The art of translation* (pp. 25–92). Radians'kyi pys'mennyyk [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2017). The Ukrainian Language under Totalitarianism and Total War. In M. S. Flier & A. Graziosi (Eds.), *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective* (pp. 215–245). Ukrainian Research Institute. <https://doi.org/10.26565/2227-8877-2019-89-06>

Shmihir, T. V. (2009). *The history of Ukrainian translation thought of the 20th century*. Smoloskyp [in Ukrainian].

Skachkov, V. M. (Ed.) et al. (1969). *The Commonwealth of Literatures: bibliographic index (1917–1966)*. Knyzhkova Palata UkrSSR [in Ukrainian].

Strikha, M. (2006). *Ukrainian Literary Translation: Between Literature and Nation-Building*. Fakt – Nash chas [in Ukrainian].

Strikha, M. (2020). *Ukrainian Translation and Translators: Between Literature and Nation-Building*. Duh i litera [in Ukrainian].

UKRINFORM.UA. (2017, July 9). *Interview with Oleksandr Krasovitskyi* [in Ukrainian]. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2261781-oleksandr-krasovickij-ukrainskij-knigovidavec.html>

Woodsworth, J. (2013). Impact of translation. In In Y. Gambier & Luc van Doorslaer (Eds.), *Handbook of Translation Studies*, 4, 70–76. John Benjamins.

Zabuzhko, O. (2022, April 22). No guilty people in the world? Reading Russian literature after the Bucha massacre. *Times Literary Supplement*. <https://www.the-tls.co.uk/articles/russian-literature-bucha-massacre-essay-oksana-zabuzhko/>

Отримано редакцією журналу / Received: 02.03.23

Прорецензовано / Revised: 12.04.23

Схвалено до друку / Accepted: 13.05.23

Lada KOLOMIYETS, DSc (Philol.), Prof.
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8327-6672>
e-mail: l.kolomiets@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Oleksandr KALNYCHENKO, Assoc. Prof.
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-7808-357X>
e-mail: o.a.kalnychenko@karazin.ua
V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv/ Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia

THE END OF THE EMPIRE: UKRAINIAN LITERARY TRANSLATIONS FROM RUSSIAN AS AN ARTIFACT

Background. *The article discusses Ukrainian translations from Russian over the past hundred years (from the early 1920s to the early 2020s) from a postcolonial perspective.*

Methods. *The methodological basis of the article is the theory of postcolonial studies (through the prism of which Yuri Lotman's theory of the dialogue of cultures is critically revised) and the methods of descriptive translation studies.*

Results. *The stages and periods of Russian-Ukrainian translation from 1917 to the present are identified and described. From the formation of soviet translation school with the leading role of poetry translation in 1917–1926, to the increase in the number of translations of Russian prose, in particular multi-volume editions, in 1927–1932, and the establishment of a philologically accurate translation focused on the style of the source text, through the period of ideologization of translation norms, changes in the method of translation (reorientation to the reader) and retranslations in 1933–1945, to mass editions of Russian classics and the spread of "edited translations" (1945 – mid-1950s) and further to the condemnation of indirect translation and literalism in translations from or through Russian and resistance to Russification from the mid-1950s to 1972 to the period of translations of mainly contemporary Russian authors, in particular, "rural" and "lieutenant's prose" from 1972 to 1991, to the reduction of the number of translations of Russian literature and mass publications of translations into Russian in Ukraine in 1991–1999, to the distancing of the Ukrainian book market from the Russian one in 1999–2014, and finally, to the closure of the "common information space" with Russia in 2014–2022. The paper proposes a periodization and examines the features of different stages of Russian-Ukrainian translation. Demonstrating the dramatic conflicts of Russian-Ukrainian coexistence within the "common cultural space," the role and significance of Russian-Ukrainian translation as a factor of cultural interaction and conflict is analyzed and evaluated.*

Conclusions. *This study proves that Ukrainian literary translations from Russian during the Soviet era were largely modeled by the Kremlin's imperial ambitions, although, in addition to the dark sides, Ukrainian translations from Russian had a bright side, including translations of Russian poetry (especially the poetry of the "silver age") by neoclassical scholars, philologically accurate translations of the collected works of Gogol and Chekhov, and other achievements of the Ukrainian translation school that emerged in the late 1920s and early 1930s and was theoretically grounded accordingly. At the same time, the Soviet cultural space was being established through the Russian language and translations from Russian, which was deliberately isolated from the world cultural space and was supposed to replace it, contributing to the Russification of the Ukrainian language and the provincialization of Ukrainian literature.*

Keywords: *colonizing translation, common cultural space, literary translation, Russian-Ukrainian translation, Russification.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; у рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.